नं० ६६ - घ ।

सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या

वृहच्छब्देन्दुशेखरः (अपूर्ण)

पत्राणि-२८

नं: ६६ - घ सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या

बृहच्छब्देन्दुशेखर: (अपूर्ण)

पत्राणि २८

शब्देन्दुशेखर:

[illegible]

२६ पत्राणि

६५

सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न दोषः। ङाप्प्रत्यये विजातीयङकारानुबंधकरणं च न कार्यमित्यत्र लाघवं ई
तिलोपस्य नुक्तवत्तदित इत्यनेनैव सिद्धेः। यस्येति सूत्रे ईत्यग्रहणं ओङः श्यामिति वार्त्तिकं च न कार्यं न च ईकारग्रहणं ङीवादि
तद्धितकार्याभावज्ञापनार्थं। तेन पद्धत्यादौ नौर्गुणापत्तिरिति वाच्यं सूरापत्नीत्यादावपि यस्येति लोपापत्ति
त्तिरिति चेन्न कुरुपदीत्यादावगुणापत्तेः। अत एव दाण्डिनीत्यादौ टिलोपो न निर्दिष्ट इत्युक्तिः। अन्त्येभ्य इनि ङीपोपवा
दः शार्ङ्गरवादिति। तेन युवतीनां समूहो यौवतमिति सिध्यति अन्यथा यौवनमिति स्यात् यत्तु भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंव
दिति तन्न भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानात् पाठस्य विकारभावमात्रतात्पर्यकत्वे तु धान्यादीनामप्यभावापत्तिश्च अत ए
व च युवतीकरमिति मथितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः युवतिशब्दे लिंगविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धे त्रतद्धि
ताद्यधिकारो लिंगविशिष्टपरिभाषानित्यत्वज्ञापनार्थः घटघटीग्रहणवदिति दिक्॥ ॥ ॥इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥
॥ ॥स्वौजसमौ ङित्यादिना तावत्स्वादयो विहिताः तेषामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति इदमपि सू
त्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात्। आख्यातार्थकर्त्रादिभेदान्वयेऽपि तद्द्वारकः क्रियायोगो बो नार
पार ध्यः अत एवास्याः कारकविभक्तित्वेनाभि... हितपादे तत्र तत्र भाष्यकृतो व्यवहार इत्याहुः ननु कृष्णादिशब्दे

तिः१

३३४ पुंलिंगस्यापि प्रा(ति)पदिकार्थत्वाल्लिंगग्रहणमनर्थकमतआह नियतेति यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य प्रा(ति)नि
334 यमेनोपस्थितिः स तदा(?)तदर्थ इत्यर्थः तेन शक्यलक्ष्यगौणानां सर्वेषामेव संग्रहः येषां तु अन्यथानुपपत्ति प्रतिसंधानपूर्वका
लक्षणा पद एव तेषां न कालांतर्भाव इति वोध्यं प्रत्ययोत्पत्तेः सर्वत्र श[ब्द]कार्य एव सत्वात् अयं भावः तटादि शब्दानां त
त्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारेण स्व क[illegible]ल लिंगबोधकतया न किमपि लिंगं ततो नियतोपस्थितिकमिति न तद्वोध्यलिंगस्या
त्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिंगे तु क्तमिति मात्रशब्दस्येति मात्रशब्दोवधारणार्थकः मात्रं कात्स्न्येवधारणे इ
त्यमरः प्रातिपदिकार्थो हि नैव त्वस्य च पदविग्रहः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः अत एव लिंगादि ग्रहणं चरितार्थं [illegible]इति भ
स्यनुभगवत्वाच्चकस्य निसपुंलिंगबोधकत्वं गुणवान्व्याप्येवं [illegible]रूपवत्वेत्वनियतलिंगः प्रत्ययादितिसूत्रस्यानुवृत्तेरिति
भाष्यप्रयोगेण क्वचित्त्वाघवानादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपि क्वचिद्भवतीति नीलरूपवदिति नानुपपन्नं प्रशि
स्त्वेवामनु(?) ननु वीरः पुरुषस्त्यादौ [illegible]स्याधिकस्याभावा[illegible] प्रथमा न स्यात् पूर्वापरस्यादि समासविधाने तु वीरपुरु
षमानये त्यादौ चारितार्थमिति चेन्न [illegible]स्य वाक्यार्थत्वेन वहिरंगत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कार
वाधानुपपत्तेः नचैवं घटं पश्यती त्यादावपि प्रथमापत्तिः कर्मत्वादेः क्रियासापेक्षत्वेन वहिरंगत्वादिति वाच्यं [illegible] राम

विशेष्यविशेषणभाव ३

कर्मत्वादेः क्रियासापेक्षत्वा[...] प्राप्तेः १ स्य ३३४

पदत्वेन संबंधोनाधिक्य इति तन्नि तस्य संबंधस्याभावात् अतएव राजः शिरइत्यादौ नो वाधिक्यमे त्यादा[illegible]द तं भाष्ये स्फुतं १

तरसंबंधनिमित्तककार्यप्राप्तियोग्यपदसंस्कारपक्षानाश्रयणात्‌ । अतएव द्वितीयादिप्रकरणोच्चरितार्थे । किंच प्रकृ
त्यादिविभक्तिबोध्यकर्मत्वाद्यधिकस्यैवमात्रपदेन वारणात्‌ न दोषः न चाभेदोपि राहोः शिर इत्यादौ षष्ठ्यर्थत्वेन तत्र प्रसक्तिरि
ध्यम्‌ । औपाधिकभेदमादायैव षष्ठ्युपपादनस्याग्रे तत्त्वत्र भाष्याद्युक्तत्वादिसाहु । परिछेद्यपरिछेदकभावेनाति
सं ५ रेयं च संसर्गः न चात्र जातिपदिकार्थ एव प्रथमास्तु तेन च संबंधेन नामार्थयोरेवान्वयोस्त्विति वाच्यम्‌ । नामार्थयोरभेद
संसर्गेणैवान्वयव्युत्पत्तेः राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः एकार्थीभावाभ्युपगमात्‌ । व्युत्पत्तेरस्य भिन्नोपस्थि
तिविषयाद्यदोषः व्यपेक्षावादेपि पूर्वपदे संबंधादिलक्षणाभ्युपगमाच्च । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ तत्र व्यभिचारः । व्य
पेक्षावादेपि प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तपदादौ विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्यैव तेन प्रत्ययार्थप्राधान्यव्युत्पत्तित्यागेन
प्रकारीभूतकर्त्रादिकस्याभेदेनैवान्वयात्‌ । न च प्राप्तोदकस्य कर्तृतासंबंधेनान्वयः तस्य तु कर्मणि लक्षणेति प्र
क्लिष्ट इति वाच्यम्‌ । उक्तरीत्या विनैव लक्षणामन्यत्र व्युत्पत्तित्यागाया व्युत्पत्तेस्त्यागमात्रेणोपपत्तावस्य पक्षस्यायुक्तत्वा
त्‌ । एतद्भिन्नये एकार्थीभावस्वीकारास्यानौचित्याच्च । न च निपातार्थे व्यभिचारः तेषां द्योतकत्वात्‌ । अतएवानुभूत इत्यादौ
सकर्मकत्वम्‌ । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो न क्वापि दृष्ट इति वाच्यम्‌ । आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येव षष्ठ्यन्तद्वितयमिति

x तदतिरिक्तत्वेन विशेषणादानदोषः १x

श॰ टी॰ मीमांसकमते देवतार्थकतद्धितादेर्दृष्टत्वात् न चैवं द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्यापि साधुतापत्तिरिति वाच्यं प्रातिप
दिकार्थादि साहचर्येण नाम्नोः संबंधे समानविभक्तिकनामांतरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् अत
३३५ एवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यत इति वार्त्तिकोक्तिः संगच्छ
335 ते तन्मते हि सिंहो माणवक इतिवत् द्रोणो व्रीहिरिति लक्षणया साधु न च तदा द्रोणो व्रीहिमित्यस्य प्रसंगोस्ति न च सूत्र
मते परिच्छे दकभावे नान्वयः वार्त्तिकमते त्वभेदेनेति वैलक्षण्यमिति वाच्यं ॥ शाब्दबोधप्रयुक्तवैलक्षण्यस्यानादरेण
तस्य वृत्तेः सर्पिः कुडवमित्यादौ इस्सुसोरिति षत्वविकल्पोपि न वार्त्तिकमते समानाधिकरणतया समर्थत्वेन तदप्रा स्या
सूत्रमतेपि व्यवस्थितविभाषया तद्वारणात् वचनं संख्येति तथैव प्राचां व्यवहारात् इहोक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयो
गात् प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्याविशिष्टसंख्यांतराभावाच्च केवलप्रकृतिप्रयोगाभावाद्विभक्तौ तु अनियमापत्तिरिति
भावः निरर्थकविभक्त्यपेक्षया अनुवादक विभक्तेरेव साध्यत्वात् द्व्यादिभ्यः सर्वप्रथमापत्तिरिति सिद्धांताशयः लिंगवि
शिष्टपरिभाषयं द्रोणी सादेः प्रथमासिद्धिः परिमाणशब्देन च संख्याकालातिरिक्तं परिच्छेदकमात्रं गृह्यते व्याख्याना राम
त् तेन पलं घृतमित्यादावुन्मानेपि प्रथमासिद्धिरित्याहुः न च प्रातिपदिकेन स्वार्थस्योक्तत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति
३३५

प्रथमानापत्तिरिति वाच्यं प्रथमाविधायकसामर्थ्येन प्रातिपदिकार्थत्वस्याव्यावर्तकत्वात् अत एव पंचकप्रातिपदिका
र्थपक्षे द्वितीयादीनामसुलभतान्नु पंचकपक्षेपि विभक्तिरहितप्रातिपदिकेन कर्मत्वाद्यर्थोक्तुमशक्य इति चेत् स्वार्थः
प्रथमां विना वक्तुं न शक्य इति समानं म· अन्ये त्वाहुः· अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्चेत्ये
तन्मात्रं गृह्यते अत एव लिंगग्रहणं चरितार्थं अन्यथा त्रिकादिपक्षे तस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव इद
मेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तं तत्र सत्ताग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणं· आश्रयस्तु न तद्भिन्नत्वात्
पृथग्गणितः एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिंगाः लिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च उच्चैरादयः शब्दा उदाहरणं प्रातिपदि
कग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणान्न स्त्रीशब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणं अत एव प्रातिपदिकार्थे किमुदाहरणमिति
प्रश्ने स्त्री पुमान्नपुंसकमिति सिद्धान्तभाष्ये उदाहृतम् अन्ये सर्वे लिंगाधिक्य इत्यस्य कुमारीशब्दादयोऽप्यस्यैव· नहि
तत्र लिंगं प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु विशेष्यविशेषणमित्येव पंधर्मरूपस्य वृत्तिग्रहणस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
लादाणिकेषु दोषः यन्तु ननु द्रोणादीनां परिमाणएव वृत्तेः प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धौ परिमाणग्रहणं व्यर्थं
न च नियतोपस्थितिकस्यैव प्रातिपदिकार्थता तथा च व्रीह्यादिमेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तत्रानेकस्यानेकत्वेन परिमाण

प्रकारि ३

पदे एवलक्षणेति न ३

श.शे.
३३९
336

मात्रवाचकत्वे तद्बोधेन च व्यभिचारात् मेयस्य नियतोपस्थितिकृत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वात् सिद्धो कर्मत्वस्य
त्वात्प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमिति केयटाद्युक्तं युक्तं एवमपि सिंहो माणवक इत्यसिद्ध्यापत्तेः तत्र सदृशस्य नियतो
पस्थितिकृत्वांगीरानुप्रकृतेपि तुल्यं यदि तत्र शक्यार्थमात्रस्य पदसंस्कारोत्तरमेव लक्षणेत्युच्यते तदपि प्रकृते
सममिति चेन्न परिमाणत्वेन परिमाणं प्रत्ययार्थः तत्र प्रकृत्यर्थोऽभेदेन विशेषणं तच्च व्रीह्याद्यभेदेन विशेषणं एतद
र्थमेव परिमाणग्रहणमिति तन्न एवमपि द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तेः न च वार्त्तिकानुरोधात् समानविभक्तिक
नामार्थयोरन्वये एव साधुत्वमिति वाच्यम् एवं हि तदनुरोधादभेदान्वये एव साधुत्वमित्यर्थस्याप्यंगीकर्त्तुमुचित
त्वात् किंच द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादावभेदबोधानापत्तिः यदि तत्र लक्षणया तथा बोधस्तदा द्रोणो व्रीहिरित्यत्रापि
तथैवास्तु किमनेन किंचराद्धः उक्तं षस्पथ न मित्यादौ सति तात्पर्ये भेदान्वयस्यापि दर्शनेन द्रोणो व्रीहिरित्यादौ
क ४ तात्पर्यवशात्परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयस्यापि संभवादैमपि परिमाणग्रहणं व्यर्थमेव किंच विभक्त्यर्थमद्वारीकृ
त्य नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेपि विभक्त्यर्थस्य तथान्वयस्वीकारेण द्रोणः पचतीत्यादिप्रयोगाणा
साधुत्वापत्तिः विभक्त्यर्थपरिमाणस्य स्वपरिच्छेद्यकर्मतासंबंधेन पाकेन्वयसंभवात् तस्मात्परिमाणत्वेन परिमाण राम.
मपि द्रोणादिशब्दार्थ इत्यवशंपलत्र(?) भाष्यप्रामाण्यादंगीकार्यमिति ॥ सर्वसंमतकर्तृवाचकत्वस्य सूत्रभाष्यादि ३३९

वलादभ्युपगमः तत्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं किंतु लिंगादिवद्विशेष्यान्वयिमात्रं एवं च प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्तेनासि
द्धो परिमाणग्रहणमावश्यकं ॥ न चैवं द्रोणः परिमाणमिति प्रयोगानापत्तिः द्वौ ब्राह्मणाविति वदुपपत्तेः न च द्रोणपदस्य
शब्दाद्यन्तविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदके शक्ता इति तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं ॥ त
त्समानाधिकरणे द्रोणत्वाघटत्वं ड्रोपाधेर्जातिविशेषस्यैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारात्. तथैवानुभवात् एतेनापि परि
माणं प्रसयार्थ इत्ययुक्त प्रकृतिरेव तत्त्वाभावि तिवोध्यं ॥ ननु प्रातिपदिकार्थादिषु विहितत्वप्रथमायाः अनुवादक
त्वेपि संख्यारूपार्थबोधकतया सार्थक्येन घटादिभ्यस्तदुत्पत्तावप्येकादि[..]भ्यो न स्यात्. तत्र संख्याया उक्तत्वात् तदु
च्चैरादिवदेकवचनोत्पत्तिश्च द्यादावपि तस्यैवापत्तिः सर्ववचनोत्पत्तिर्वा स्यादिति चेन्न. वचनग्रहणेन सिद्धेरिति तु गं
एवं हि सत्त्वे द्वन्द्वोपि स्या[..]यत उपपन्नो भवति एष्वर्थेषु वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रथमेति वाच्यो [..] यदि तु प्रमेया
र्थकपरिमाणग्रहणं लाक्षणिकार्थोपलक्षणं स्यादित्यापत्ते इदमेव च लाक्षणिकानां साधुत्वमानमित्युच्यते तदा के
यदा घुक्तमपि सार्थकं तु भाष्य द्रोणः खारी आढकमित्युदाहरणेषु व्रीह्यादिपदानुपादानात्तदननुगुणं ॥ किंच
पदे एवं लक्षणैः ओत्सत्रैके घटो क्ते रयमाशयो पिचिंत्स एव किंच मात्रग्रहणं [..]पि प्रवृत्तिनिमित्तेषु अपप्रयोरवा

ति २

प्रथमार्थत्वे द्वितीयोत्पत्तिप्रसङ्गेन कर्मत्वाभावस्य ... नाधिकरणत्वाभावस्यैव ... समानाधिकरण्यं तस्मात् ... दशकादृ

नत्वादृश ... प्रातिपदिकार्थमात्रसमानाधिकरण्यं तस्यैव

... स्यात्तु तत्त्वमेवं ... ग्रहणं स्यादवश्यं कल्पोत्त२

प्रातिपदिकार्थग्रहणेन ग्रहणं तथा हि तद्धि कर्मत्वेन द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादिविशिष्टमात्रस्य सिद्धे स्यर्थे नचा

त्रापि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमोऽस्य नत्वा प्राप्तेन सार्थमिति वाच्यं । एवं च प्रातिपदिकार्थपदे तेषामपि तद

र्थत्वात् अयमेव च सूत्रसंमतः पक्षः प्रातिपदिकार्थमात्रे वर्त्तमानान्नतु तदधिके वर्त्तमानादिति सर्वस्याक्षरमर्याद

यालाभात् संबोधनमपि प्रातिपदिकार्थ[illegible] एव वि[illegible] भक्तिर्घोतिकैव द्वितीयादिवदिति संबोधने चेति ज्ञापके

नाम्नुमर्थं साधयित्वा तद्वाच्ये प्रत्याख्यातमित्य[illegible]न्यत्र नचैवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात् द्व्येकयोरिति स्यादि

भिरस्यैकवाक्यस्यतया तदधिकेऽप्रवृत्तेः एकादिशब्दे तु एतत्सूत्रानुवृत्तानभिहितइत्यस्यात्र सूत्रे फलाभावा

त्तदेकवाक्यतापन्नासंख्यावाक्यान्वयित्वेन तत्प्राप्तो वचनग्रहणबलेन तत्साधितं नचाभिहिते प्रथमेति वार्त्ति

कस्वारस्येनाभिहितकारकस्य प्रथमार्थत्वं लभ्यते तत्तत्र न सिध्येत् त्वदुक्तप्रातिपदिकार्थत्वाभावादिति वाच्यम्

अनभि[illegible]हितोंकारकस्यैव मात्रपदव्यावर्त्यतया अभिहितकारकस्यापि प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणे बाधका

भावात् तस्मान्मन्येनैवोक्तत्वाद्वाविस्यादिविभक्तिवदेव घोतकत्वस्य वक्तव्यतया[illegible] विशेषाभावान्नु वृत्तौ

तन्नोक्तमिति ध्येयं [illegible] द्धिकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य क्वाचित्तावदेव प्रातिपदिकार्थग्रहणेन गृहीतइत्येवार्थः ता

।धिक्षरदनभिहित२

अनभिहित इति सूत्रे एकैवाविसाहो × ५   इत्४२

वदेव प्रातिपदिकार्थ इति पदास्क न सूत्रभाष्यादिसंमतः स्वमोर्नपुंसकात नपुंसकस्यैव इत्यादिसूत्रकृदुक्तेः तस्माद्यथा स
इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः अत एवास्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्येवार्थो भाष्ये सिद्धांतितः [redacted]
एवं प्रत्यय नियमे कर्माद्याधिक्ये वारणाय सुब्ग्रहणं मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययनियमपक्ष एवाभिमत इति गम्यते मात्रग्रह
णाकरणलाघवेन तु कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थे नियम उक्तो भाष्ये होएवं च संबोधनेऽचेति लिंगादिग्रहणं च प्रसाख्यानमेव·
वचनग्रहणमें [redacted] विभक्तिर्नस्यादि त्यार्थं क्यसमया द्विष्यत्यर्थे अवस्येतिवदता भगवता प्रत्याख्यात तोप
प्रायमेव· अर्थत इत्यादेरनुवादकविभक्तेर्ला [illegible] प्यत्वमित्यर्थ इति तत्रैवद्वेयटः प्रातिपदिकग्रहणमपि सूत्रोपक्रमे संख्या
विधेयकवाक्यतयाऽव्ययेभ्यो प्राप्तौ तेभ्यो विधानार्थमिति वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्वे हुधिस्त्यादि सूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रका
पद रांतरेण विभक्तिं साधयता च प्रत्याख्यात प्रायमेव स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधाने नार्थंहृस्य लाभ इति तत्र राशयमात्स्य इत्४
मुत्सार्य सुधीभिर्विभावनीयमित्याहुः एवं प्रातिपदिकार्थः सत्तायोऽर्थः स नित्यः केवलोभासते न जात्यादिधर्मविशिष्ट इति
नीचैरुच्चैरादीनामपि आधारता [illegible] शक्तिर्वाच्या न लिंगसंख्याकारकयोगीति तदर्थात् यथोच्चैर्नीचैरिति अलिंगसंख्यावती
केवलं लिंगादिनिरपेक्षे स्वार्थे जात्याद्याहृत्तु यतोऽव्ययार्थः केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरमु [illegible] कलिंगादिरिति कृष्ण
वैप्रथमेसु प्राणापकस्यार्थे इलाकुंतापांयस्मात्स्वादिविधि स्वाद५

लिंगादिराधारता२

त्मज्ञातार्थविषयक ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः संबोधनं च न ... ज्ञानानुकूलव्यापारो ... [illegible] विषयत्वे ... [illegible]
... संबोधनतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य सिद्धि ... विभक्तिः अत एव ... [illegible] प्रयोगः ...
... देवदत्त त्वं सुंदर इत्यादौ चासी त्यादिक्रियाध्याहारः अत एव ... [illegible] ... संबोधन ... विशेष्य ...
... क्रियायां प्रति विशेषणमिति सिद्धांतः अत एव ... देवदत्त ... [illegible] संबोधन ... क्रिया ... विशेष ...
... देवदत्तेति निघातो ... [illegible] ... विशेषणत्वाभावा ... [illegible] ... क्रिया विशेषणत्वाभा ...

श्या. शे. इत्यादेतु लिंगग्रहणात् सिद्धिरिति तन्न उच्चैर्नीचैरित्यादितः सनिति प्रतीतेः सर्वत्रविरुद्धत्वात् अस्त्यादिसामानाधि
करणस्याप्यसत्वार्थकषष्ठ्ययेष्वदुर्लभत्वे सत्वे कर्त्तृत्वेनान्वयान्न लिंग[illegible] संख्या योगीति त्वदुक्ति विरोधेः यत्तु [illegible]
३३८ [illegible] सिंहसदृशो लक्षणायां गौणमुख्यन्यायात्प्राप्नोति पदि कृतं तस्यापीति तन्न विशिष्टरूपोपादानएव तन्न्यायप्रवृ
सिंहेष्वाण ... त्तेः पदकार्येष्वेव तत्प्रवृत्तेश्च सा स्तां तावत् संबोधने च मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारंभः संबोधनमभिमु
३३८ खीकृत्य ज्ञापनं अत एवानुवाद्यस्य संबोधनं विभक्तिः अस्याश्च क्रियायामन्वयः अनुवाद्यस्य विधेयाकांक्षितत्वेन विधेय
स्य क्रियारूपत्वेनन्वयेपि वोचितत्वात् देवदत्त त्वं सुंदर इत्यादौ चासीत्यादिक्रियाध्याहारः अत एवाविद्वत्कर्त्तृत्वप्रथमा
न्त ध्याहारे तु द्वितीयेव अत एव संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धांतः अत एवैकवाक्यत्वे
प्रयुक्तो व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातः सिद्ध्यति। अधिकमस्मत्कृत सुवर्णवादे द्रष्टव्यम्। इति प्रथमाकारके इत्यधिकृत्येति
करोतिकर्त्तृकर्मादिव्यपदेशानिति त्युत्पत्त्या कारकशब्दः क्रियापरः तेन क्रियायामित्यर्थः तदुक्तं भाष्ये यावद्ब्रूयात् क्रियाया
मिति तावत्कारके इतीति क्रियायां यद्विषयस्तत्कर्मादिसंज्ञमित्यर्थः विषयत्वं च जनकत्वे नेति बोध्यं स्वयोगसमवायाति
रिक्तसंबंधेन संबंधी हि विषयिकाधारइत्यत्र विषयपदेनोच्यत इत्यग्रे उपपादयिष्यामः अत एव वैयाकरणक्रियायामेवान्वयः क्रि
... पदार्था ... दिकर्त्री घनयेस्य वाक्यत्वं तस्यादिनिसमानवाक्ये इति प्रकृतविहितो निघातो तस्यादित्ती निः परेतु एवं हि न ... शालीनो तेन्त्रो दनदत्तो ...
... निघातो ... क्रियाविशेषणत्वाभावेन ... वाक्यत्वानापत्तेः तस्मात् विशेषणमित्यस्य ... [illegible]
... एवं चेत ... क्रियान्वय ... इति च समर्थसूत्रे भाष्ये ... एतेन ... [illegible]
... एवं च संबोधनान्त ... क्रिया ... [illegible] ... देवदत्त ... [illegible]
... अनुभवाति ... एवं च देवदत्त संबोधन विषय ... [illegible] ... देवदत्त ... [illegible]
संबोध्यते।

याजनकमिति ज्ञाते कास्मात्क्रियेत्याकांक्षोदये न क्रियायाजनकाकांक्षया च तत्रैवान्वयस्योचितत्वात् जनकत्वं चैषां
तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति भाष्यारूढः पंथाः अन्ये तु अन्वेतीत्यध्याहारः क्रियान्वयि कारकमित्याहुः तेषां कारका
णां भावनान्वय इति वाक्ये घटं त्वं पश्येति त्वस्यापि तिबोध्यं [illegible] कारक इत्यत्र तपोरित्यादौ चकारकशब्दः स्वयति तेनैतद
धिकारेऽन्येषां कर्त्रादिषु [illegible] गत्स्यते इति नातिप्रसंगः यद्वा कारके इति सप्तमी निर्धारणे आह सा प्रथमया विपरिणम्यते च तदुक्तं भा
ष्ये किमिदं कारक इति संज्ञानिर्देश इति तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्यादौ निर्धारणे ध्रुवमपाये इति योगं विभज्य कारके इत्यनुवर्त्य का
रकसंज्ञापि विधीयते क्रियाजनकानां भ्वेपाये ध्रुवं कारकसं[illegible]ज्ञं स्यात् ततस्तदपादानसंज्ञं स्यादिति नन्वेवं संज्ञाधि
कारात्पर्यायापत्तिः न चानुवृत्तिं विनैव कारक इति सूत्रेण संज्ञाविधाने नैव पर्याये सिद्धे पुनरनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्य
ति न च संज्ञिनामनुपादानात्कथं तेन संज्ञाविधानं क्रियाजनकानामाक्षेपेण तत्संभवादिति वाच्यम् आक्षेपापेक्षयाऽनुवृ
त्तेरेव लघीयस्त्वात् न च स्वप्नत्वं न[illegible]नमित्यादिवारणाय कारकाद्धौ सादौ स्वरितपाठाश्रयणे अधिकगौरवाच्चेति चेन्न अ
पादानमित्यत्र कारकमित्यनुवर्त्य कारके सदपादानमित्यर्थे कारकसंज्ञाया अनुवाद्यत्ववलात्समावेशसिद्धेः तेन ग्रामे
वासइत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिद्धः भिक्षापर्णामित्यादावप्याहस्तोत्सरीत्येव

एछि भर्त्तानो निमित्तस्य कर्तृत्वापत्तिरध्याभतव्चैतस्मेनात्क्रियाजनकत्वेन ब्राह्मणस्य पुत्रेणान्यथासिद्धत्वात् अध्यापितो बोधितश्च पुत्रा गोपदानत्वा पत्तिप्रदा
पोसर्व आनदसानोपधि ३२ पुत्रेतरपि तत्त्वेयनिरूपयिष्यामः ५

रा.श्रो
३३९
339

समावेशो बोध्यः यद्यपि कर्त्तरि ण्वुल्तृ विधानात्कारक त्वे कर्तृत्वपर्यायः एवं च कर्मादिविवक्षायां कर्तृत्वाभावा
त्कारकं कर्मेति विरु तथापि संज्ञाविधानसामर्थ्यात्कारकपदं स्वातंत्र्यमात्रलक्षकं स्वतंत्रः कर्तेत्यत्र तु कारकत्वा
वस्वातंत्र्ये लब्धे पुनस्तदुक्तिः तात्कालिकी प्रधानीभूतधात्वर्थनिरूपितस्वातंत्र्येण विवक्षा यस्य तस्य ग्रहणार्था कारक
त्वं पदा कदाचिद्विद्यमानस्वनिष्ठतत्क्रियोपयोगिक्रियानिरूपयितस्वातंत्र्यमादायेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः अन्वर्थसंज्ञा
विज्ञानाच्च क्रियाया अजनकस्य न तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणपदार्थस्य आचार्यादिपदाध्याहारं विनापि
पुत्रशब्दार्थजन्यताबोधितविश्लेषाश्रयत्वेन पुत्र पदार्थान्वये अपादानत्वं स्यात् सिद्धांते तु तत्र पुत्र शब्दार्थ
प्रतिरूपितजनकत्वे पितस्य क्रियायात्वाभावेन क्रियाजनकत्वाभावान्न ब्राह्मणात्पुत्रमिति कदाचिदपि प्रयोगः संप्रदानस्या
पि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वे सर्वत्रास्तीति दिक् कर्तुरीप्सिततमशब्दोऽत्र क्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढः व्याख्यानात् स्पष्टं चे
दं वारणार्थानामिति सूत्रे भाष्यकैयटादौ कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी आप्नोतेः सनन्तात् मतिबुद्धीति वर्त्तमा
ने कर्मणि क्तः मतिरिच्छेति हि तत्त्वाकरः एवं च कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः आप्तिश्चात्र संबंधः स च कर्मत्वाक्षिप्तक्रिया
पाधिकत्वात् प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपकर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारकएव उपस्थितपरित्यागेनानु

राम
३३९

इक्षित ५

पा॰अ॰१पा॰४८

परिस्थितकल्पनायां मानाभावात्. एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्यफलेन संबंद्धुमिष्यमाणमीप्सितम्: एवं चे[illegible]प्सितपदेन कर्तृ
व्यापारप्रयोज्यफलसंबंधी तु उच्यते फलसंबंधश्चाश्रयता यथा तंदुलं पचतीति फलेस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मत्वं
बोध्यम् [illegible]त एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वं तु न विवक्षितं तेन कटं कृत
वान् करिष्यती[illegible]त्यादिसिद्धिः कर्तुः किमिति तदभावे पिकेनानुमित्याकांक्षायां कारकाधिकारात् तद्व्यापारलाभ इति प्रश्नः
माषेष्विति श्चयं भावः यथा धात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वं तथा धात्वर्थ[illegible]तावच्छेदकफलभूतबंधनजन्यैत
त्कालिकेतन्माषभक्ष[illegible]णमपि तत्तंदुवरिमिति अधिकरणसंज्ञा तु कटे आस्ते इत्यादौ चरितार्था कर्तुरित्युक्तौ तु कारकप
दे तस्य फलं यथा धात्वर्थयोः प्रत्यासत्त्यैक धात्वर्थत्वलाभात् कर्तृव्यापारवाचकोपात्तधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं लब्धमिति तेन दो
षः अत एव कर्मकारकस्य फलेन्वयः तमश्यहणं किमिति अवयवद्वारा समुदायप्रश्नः कर्तुरुद्देश्यं कर्मसेवास्त्विति भावः पयसौ
दनमिति पयोकृतभोजनोपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवृत्तस्तत इदं प्रत्युदाहरणं तत्क्रियायाः यथोद्देश्यकत्वात्. ईप्सित
तमशब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वान्यय सत्तदा फलाश्रयत्वेना विवक्षणानु दोष इति भावः तमप्मात्रस्य प्रयोजनं तत्रैव स्पष्टते. एत
त् ग्रंथव्याख्यांतरदूषणं चेति दिक्. कर्मेत्यनुवृत्ताविति अविशिष्टीऽस्यामीसां कर्मेतिसंज्ञा त. आधारेति कर्म द्वारा क्रियाश्रये यदि

कर्त्रे १

शा.शे. तथा चोक्तं तद्यथा गेहं प्रविशतीति अनुक्ते कर्मणीति कर्म पदेनैतच्छास्त्र विहितकर्मसंज्ञकमात्रं गृह्यते ऽविशेषात् तत्र कर्तु
३४० रीप्सिततममिति सूत्रबोधितकर्म विहित द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः फलस्य धातुनैव लाभात् तत्र प्रकृतसर्पाभेदेन वि [illegible] शे
340 षणं विशेष्यश्चार्थः तासंबंधेन प्रकृतधात्वर्थफलं द्वारा क्रियेयैव एवं च हरिं भजतीत्यादौ हर्यभिन्नाश्रय वृत्ति प्रीतिजन
को व्यापार इति बोधः प्रीतिजनको व्यापारो हि भज धात्वर्थः हरिः सेव्यत इत्यत्रापि भावनैव [illegible] विशेष्येति केचित् अपरे तु प
कस्तंदुल [illegible] मित्यादौ कर्मकृत्समभिव्याहारे फलव्यापारयोर्व्यासेन बोधस्यावश्यकतया कर्मोऽख्यातेऽपि फलविशेष्यक एव बो
धः अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात् संबंधेन प्रकृत्यर्थ विशेष्यान्वयित्व उत्सर्गतः लकारस्य न साग: अन्वयित्वं विशेष्यतया विशे
षणतया वा ~~भिन्नार्थत्वान्नेति किंतु~~ मिच्छतीत्यत्रार्थ एव क्यजंतात्कर्मणि प्रत्यये कृते दुर्लभोऽकर्मकत्वादित्यर्थकसुप आत्मन
इति सूत्रस्थ भाष्यादि ग्रंथाः संगच्छंते अन्यथा एकाश्रयकः पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोधस्योभयत्रापि तुल्यत्वेन
भिन्नार्थत्वादिसंगतिः स्पष्टैव मम तु कर्मलकारे एकाश्रयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिका इच्छेति बोधः कर्तृलकारे उक्त इति
भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव तदुक्तं कैयटेन यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते इष्टः पुत्र इ
पुत्र१ ष्यते इति न तु क्यजंतस्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति न चैवं कालान्वयोऽपि फले स्यादिति वाच्यं [illegible] व्यापार राम

अत एव कर्तृलकारे न फलविशेष्यको बोधः लकारानुक्तनिपमभंगापत्तेः अत एवेष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात् [illegible] ३४० त्र ५

ख्यात — तजानीतिशाब्दज्ञापनोक्तेः सर्वनामधातुजमाहेतुमादिसूत्रस्थभाष्यव्याख्यातशब्देतधातुरप्युच्यतेतथा ४

२ — व्यदजानानीलिनेतसामानाधिकरण्याच्चे ५ — सम्बन्धेवानुभवात् ति ६ तु धात्वर्थानुवादकएवकालमात्रद्योतकत्वंतस्त्यैवेत्यादिव्याख्यातेः १

तोवतस्यकांक्षत्वाद्विशेषणीभूतेतत्रैवतदन्वयेनतदंशेउत्सर्गस्यागादित्याहुः भावलकारेतुव्यापारएवविशेष्यः

कर्त्रंशस्यसामानाधिकरण्यसंबन्धेनव्यापारयोरेवपरस्परमन्वयदर्शनेतोन्नार्थिकव्यापारविशेष्यकविशेषणत्वस्य

[illegible] नेनुव्यापनयवतहरिकर्मकभजनानुकूलव्यापारवान्देवदत्तइत्येवबोधोस्त्वितिचेन्न क्रियाप्रधानमा

क्रिया ५ — ख्यातमितिसिद्धांतविरोधात्. तिङर्थापेक्षया धात्वर्थःप्रधानमितितदर्थः यद्यपिनामार्थं व्याख्यातमाख्यातेनेत्यादितिङर्थता

कस्यापिदर्शनात् हतिङंतग्रहणं अतएवभावकालकारकसंख्याश्चत्वारः एतेषांत्राख्यातस्यतत्रभावःप्रधानमिति

भावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तस्यभाष्यंसंगच्छते अतएवमहाभाष्येपि पचतिरूपंपचतोरूपंपचंतिरूपमित्यादावसिद्धि

माशंक्यक्रियाप्रधानमाख्यातंद्रव्यप्रधानंनामपदं क्रियांएष्टस्तिङाचष्टे किंदेवदत्तःकरोतिपचतीतिद्रव्यंपृष्टःस

ताचष्टेकतरोदेवदत्तोयःपाचकइतिप्रशंसायांरूपविधिसूत्रेउक्तं आख्यातवतिप्रश्नवाक्येप्रकरणादितः क्रियाप्र

श्नावगतौआख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेपितस्यक्रियाप्रधानत्वावगतिरितिचकेयटेनो

क्तं अतएवपचतिव्रजतीतिनैकंवाक्यं किंचतवमतेऽपचदोदनं देवदत्तंपश्येत्यादिप्रयोगापत्तिरितिस्पष्टं शतृ

विधायकसूत्रेभाष्यकैयटयोः किंचणकोयमवतीत्यर्थप्रवतिमवतीत्यस्यापत्तिः अपिचपश्यमृगोधावतीत्यादौर

नम्रपदेनचसुबंतमेवोक्तमुक्तेरितिनिरूपितंमंजूषायां किंचनिरुक्तेक्रियाप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानीत्युक्त्वा यत्रोभेभावप्रधानेभवत

तइतिउक्तं यत्रोभेनामाख्यातेभवतोवाक्ये तत्रतेभावप्रधानेभवतः तदर्थप्रधाने इतितदर्थइतितत्रव्याख्येउक्तं एवंचप्रथमांतविशेष्य

कबोधवदतामेतन्निरुक्तविरोधोवज्रलेपायितः अतएवनमंतव्याख्यातांविशेष x भवत x व्यमवतीतिनाम पदकृतांतिभ्यांपिदर्शिता २

व्रतेन विचारसूक्ते शब्दभेदेप्यर्थसामान्यात् सिद्धं पचवार्थो रथं वहतीति तत्र रथस्य वोढेति तदुक्तं तत्र शब्दभेदात् लिङादिसंख्यानन्वयित्वेनापि

क्रियाकोदो[illegible] [illegible]

बोधकं ५ किं च पाको भवतीत्यत्र पचति भवतीत्यत्रानापत्तिः २

शनि मृगस्यैव कर्मत्वात्ततो द्वितीयापामप्रथमासामानाधिकरण्येन शत्राद्यापत्तेः तथा प्रयोगाविलय एव स्यात् अपा
दी देवदत्तो वेहीत्यादिप्रयोगानापत्तेश्च एकवाक्यतये दृशप्रयोगाणां साधुत्वस्य भाष्यवार्त्तिकादिसंमतत्वात् आ
ख्यातपदेन तिङन्तस्यैव ग्रहणाद्देवदत्तेन पच्यन्ते तंदुला इत्यादौ कारकापेक्षया न क्रियाप्रधानं अत एवोक्तं सत्वप्रधाना
निनामानि ~~तत्र प्राधान्यं च स्वघटकधात्वर्थापेक्षयैव अत एव~~ विभक्त्यर्थस्य सत्वस्य तस्य प्राधान्येपि नत्व
तिः नामपदेन चात्र विशेष्यतया सत्ववाचकप्रत्ययान्तं गृह्यते अत एव पचतिकल्पमित्यादौ न दोषः नचैधामिसत्क्रिया
प्रधानत्वानापत्तिस्तिङन्तत्वाभावादिति वाच्यं आख्यात पदेन कृदादेशरहितलान्तस्यैव ग्रहणात् यत्तु न इहती
ति सूत्रे भाष्ये तस्येदमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्याशंक्य रथं वहती त्यतो रथस्य वोढेति शब्दस्य भेदादिसस्यायमर्थः वह
तीति क्रियाप्रधानं वोढेति कर्तृप्रधानमिति अर्थसामान्यादिसस्यायं भावः वहतीसर्वविधानेपि विशेषणविशेष्यभा
वव्यत्यासेन वहनकर्तैवात्र प्रत्ययार्थः वर्तमानकालश्चाविवक्षितः एवं ~~[illegible]~~ क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्र
त्ययार्थापेक्षयैव प्रत्ययान्तस्य बोध्यते अत एव पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनक्रियायाः कर्मतया दृशिविशेषणत्वेपि प
चति भवतीत्यादौ कर्तृतया पाकक्रियायाः भवतिविशेषणत्वेपि च न दोषः तदुक्तं भूवादिसूत्रे पचादयः क्रिया भवति
क्रियायाः कर्त्र्यो भवतीति प्रथमं जन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधकारणत्वे कर्मत्वसंसर्ग एव अध्याहार्य

यत्किंचित्पदर्शितं गुणप्रधानभावस्य तत्र [illegible] आख्याते [illegible] प्रतिपाद्य ×   ×वादेतु प्रकारे   ३४१
के आख्याते पि [illegible] ×
ता सर्वं एतदादि [illegible]

राम ३४१

३४१

भावे तदर्थक्रियाणाम २

[redacted] स्य १

[redacted]

१ अस्तु तः प्रतीयमानोपमानादिधर्मेण प्रत्यय संसर्ग एवेति नि [redacted] १

[redacted]

एवेति वोध्यमेवं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलव्यापारेऽन्वयेपि कर्मत्वस्य संसर्गत्वं प्रकारत्वं वा मतभेदेन द्रष्टव्यं नच्छे

पुरुषः गोधावति पचतीत्यत्र विशेष्यविशेषणसमर्पकात्क्रमेण कर्मादिवाचिका द्वितीयास्त्विति वाच्यं धातुतिङ्तयो

रप्रतिपादिकत्वात् नेनच कर्तृत्वादिना क्रियायामन्वये तस्मात्सत्त्वं न स्यात् कर्तृकर्मेतरकारकत्वेनानन्वयिता मात्रेणैत

यात्वाभ्युपगमात् स्पष्टं चेदं सर्वधातुकेयगिति सूत्रे कैयटे क्रियानाधारकारकत्वेनानन्वयाद्यत एव अतिष्ठामेन पक्ष

तस्यापि करणत्वेनान्वयेपि न दोषः ननु [redacted] रोदितीव पठतीत्यादौ क्रिययोरु मानोपमेयभावसत्वात्स

त्वरूपता तेन तुल्यमिति सूत्रे यत्क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदा सावशेषापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूप

तां हित्वा सत्वरूपतां प्रतिपद्यत इति कैयटोक्तेः एवं च क्रियाप्रधानमाख्यातमिति लक्षणाभाव इः नचात्राख्यातार्थ

कर्त्रोरेवोपमानोपमेयभावोस्तु तयोः क्रियां प्रति विशेषणत्वेन तस्यासंभवादिति चेन्न सत्वरूपतां प्रतिपद्यत इ

तिमत्वाभाष्यकृते तदुक्तमिति कैयटोक्तेस्तत्र सभाष्यपूर्वपक्षोपपादकत्वेनोक्तस्य सत्वपदार्थत्वे तास्यपो भावात् त

[redacted] कपेंच तृतीयासमर्पनामक्रियास्यादिति [redacted]

याद्यर्थं कैयटेनोक्तेः अत एव तद्भाष्ये तृतीयासमर्पत्विनाम तृतीयार्थीन्वित त्वे न च तन्नत्वापि निक्रियात्व संख्या

(तृतीयासमर्थमिसस्योपमानमिसर्थइतितद्भावः १)

भाष्येत्वा क्रियायाउपमानत्वाभावस्य स्पष्टत्वं तृतीयार्थतोः सत्वा नभिधानात्तृतीयासमर्थमिलस्योपमानमिलर्थः २

एतेन भेदतुल्यमितिस्तन्त्रेणार्थं तत्तीपासमर्थनामक्रियापास्याहितिभाष्यव्याख्यातृणामुपादानपदेषु पदे टनेकं तदपास्तं गरपाये तस्य भारतधर्मोद्याय लोकिस्तादि तदपि चित्यं १

चोत्ते २

342 विभक्त्यर्थत्वेन नमस्त्वय योग्य एवं विमन्नर्थान्वयित्वोपपत्तेः क्रियात्वहानिरित्याशयेनोक्तं समर्थितं किंचि तिङन्त
समभिव्याहृतेवशब्दस्य सादृश्यार्थत्वाभावात् [redacted] सन्नत्र भाष्येन वै तिङन्तेनोपमानमस्ति तिङन्तेन तिङ समत्वभूत
क्रियपयेत्यर्थः अयं भावः तिङुपस्थाप्यक्रियाया न भेदप्रतियोगित्वेनान्वयः न पचति गच्छतीत्यादितस्तथावोधाभावात्
अत एव तिङन्तसमभिव्याहृतनञोऽन्योन्याभावार्थकत्वमेव एवं च सादृश्यघटकभेदप्रतियोगित्वेन तस्यान्वयासंभवान्नो
पमानत्वमिति । इदमेवाभिप्रेत्य कैयटेनोपमानोपमेयत्वस्येदं तदितिपरामर्शविषयवस्तुगोचरत्वमित्युक्तं तत्रो
पमेयत्वस्यांशश्चिंत्यः ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ अध्ययनक्रियायां तत्प्रतीतेः अत एव भगवतोपमानमित्येवोक्तं
किंतु तत्र संभावनार्थ इवशब्दः उत्पतीवा गच्छतिरोदतीव गापतीत्यादौ स्पष्टं चेदं कैयटे नच यथा वैश्ये नोनिपत्यादि
ते एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादन्तेपमभिचरतिक्षेपने ने सर्वथा दृष्टवाक्ये भिन्ननिष्ठयोः क्रिययोरेकधात्वपात्तया
यथाद् भेदकधर्म२ रप्युपमादर्शनादिदमसंगतमिति वाच्यं शब्दस्य भेदकधर्मवत्त्वाचकतायाः प्रकारवचने थालिति सूत्रस्याकरसं
मततया [redacted] वतरूपेण कर्तृकादानं त[redacted]तरिघादानमिति बोधोत्तरं त[redacted]कादानक्रियानिमित्ती राम
कृतसपश्चात्तरूपेण सदृशोपमितिबुध्या कर्त्रादेवोपमानोपमेयभावइत्यदोषात् यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छति तथैव यज्ञदत्ती ३४२

भेदकतद्धर्मवदेर२

देवकृ२

साधेरौत्वाघवोधेनैवपर्यवसमिस्सत्वं । तुल्यादिपदार्थेतु क्रियान्वयो न संभवत्येव । क्रियातातिरिक्तनामार्थे तिङर्थ
क्रियायाविशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यपि स्यात् । क्रियायानामार्थस्वनिरूपितकर्मत्वे
नान्वयसंभवादित्यादि दिक् । नचैवं पचति कल्पं देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य भेदेन संबंधेन भावनायामन्वयानुपपत्तिः
नामार्थत्वात्समानविभक्तिकत्वादिरूप प्रथमविभक्तिराहित्याच्चेति वाच्यं । देवदत्तोऽस्तीत्यत्रार्थस्याभेदेनैवान्वया
द्दत्तेः तिङर्थस्याश्रय एवेति गतार्थलोपाल्पतानचेदिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्रेदं बोध्यं सूत्रे द्वाविषयत्वरूपेप्सितत्व
स्यनिमित्तकोटावुपादानेपि न तस्य शाब्दबोधे भानं । शीङादिवत्तेज्ञापकत्वानुपयोगेपि द्वितीयावाच्यकोटौ प्रवेशा
त् । साकार्यबोधोत्तरकालं नियमतो जायमानमानसबोधात्लाभेनान्यथासिद्धत्वात् नन्वेवं धात्वर्थस्याप्यफलशालिकर्म
स्येवास्तु किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेन्न एवं सति वारणार्थानामितिसूत्रमस्यापवादः स्यात् एवं चाग्नेर्मा
णवकं वारयतीत्यत्र कर्मत्वं न स्यात् । तच्चाग्नेस्तच्चरितार्थं तस्यापि तदुपरस्यापि संयोगरूपफलाश्रयत्वात् । वारयतेश्च सं
योगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोर्थः एषएव प्रवृत्तिविघातपदेनोच्यते तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव
[redacted]
गृह्यते न च संयोगो न कर्तव्यो [redacted]
शाब्दबोधे तस्याज्ञानानुभवेन द
पश्चान्मसातुद्धितीयांतवाच्येर्थे न तु ध्यनत इत्यन्यत्र ५
क्रियाजन्य । कर्तृभिन्नस्य तत्फलाश्रयत्वं कर्मत्वं स्यात् अत्र संयोगानुकूलव्यापारं प्रतिबन्धकस्य समवेतत्वात् तद्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वं तस्य नास्त्येव अतस्तु
संयोगस्य फलत्वाभावात् ... भाष्ये १

फलस्य व्यापारस्य प्रकृतधात्वर्थत्वं तु प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तं २

विषयत्वमिति व्याप्तिर्वास्तु २ प्रकृतधात्वर्थ२ प्रकृतधात्वर्थ२

शा. शो. त्वात्· ईप्सिततममित्युक्ते तु ईप्सितमात्रे तस्य सावकाशत्वात् परत्वेनेप्सित[?] तममनेन न तद्बाधः तथाहि तमप्प्रवृत्तिनि
३४२ मित्तगतप्रकर्षे विधीयते प्रवृत्तिनिमित्तं चात्र [redacted]·त[redacted] प्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलसंबंधि ८२
३५३ [redacted] त्वरूपो व्याख्यानात् एवं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाम्नार्थे
प्रयोज्यता च जन्यजन्यसाधारणी· स्वीयज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या· अत एव · गां दोग्धी त्यादे पयः
सः कर्मत्वसिद्धिः मासमास्ते त्यादौ अवच्छेदकतारूपव्याप्त्याश्रयस्य कर्मत्वसिद्धिश्च फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्या
हारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता निरूपितप्रकारताश्रयत्वं स्पष्टं चेदं वारणार्थानामिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये एवं च पयसौ
दनं भुंक्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्येव विवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षया चनः कर्मकत्वं पंचकप्राप्तिपक्षि
कार्थपक्षे उभयविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वमेव· इदं तु नतमप्यावर्त्त्यं प्रयोगस्तु भयव्यावर्त्तकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वात्· पानु
रोधे च यव्यतिरेकाभ्यां पयस ईप्सिततमत्वं दर्शयित्वा तत्र कर्मत्वाशंकाकृता स्मानु ईप्सितशब्दस्याभिप्रेतपरस्य रूढस्य
ग्रहणमभिप्रेत्य· अत एव कैयटेनोक्तं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सितत्वं नत्वोदनस्येति दर्शयतीति अग्रे च क्रि राम
याशब्द ईप्सिततममितीति [redacted] तस्माप्यो दन एवेप्सिततमो न तु गुणोपस्थानुरोधः [?] क्रियाजन्यफलाश्रयत्वे विवक्षो ३४३

अत्र शोधपत्रं ३ व्यापारेण १ मुख्यं १ १

दं० श्री० र

पारजन्यः कर्तृपदस्य तन्नाभावात्॥ यथान्यासे ईप्सितमात्रे सावकाशस्यास्य ईप्सिततमसूत्रेन बाध इति न दोषः एतद

र्थमेव यथान्यासेन मोपादानं॥ तथा हि तमप् प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षं विधीयते प्रवृत्तिनिमित्तं चात्र विषयत्वमिच्छाव्याप्तिर्वा॥

तदुत्कर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारासंबंधित्वरूपो व्यापारव्यवधानात्॥ ० फलस्य व्यापारस्य च प्रत्यासत्तिलभ्यमित्युक्तं।

एवं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापार[illegible]न्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाग्न्यादौ [illegible]न्यतावच्छेदकोऽपसा

धारणत्वात्तत एव गां दोग्धीत्यादौ पयसः कर्मत्वासिद्धिः। विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। नुनन्तु वाहरणार्थानामिति

सूत्रकैयटोक्तरीत्येप्सितेति कर्मणा कर्त्रादेर्याणासिद्धकर्मसंज्ञायां पुनः कर्तृग्रहणं प्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृपदेन ग्रहणं। कर्तृ

ग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणमित्यस्य तु तत्सत्त्व कर्तृत्वेन विवक्षितमित्यर्थः। तेन स्वार्थाधीनतद्व्यत्र कर्तुरुपादानत्वेपि कर्मसंज्ञा प्रयुक्तकर्मत्वकार

सिद्धिः प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वं त्वस्त्येव। एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटस्पष्टं। एतेनात्र कर्तृग्रहणं यथा कर्मणो व्यापाराश्रयोप

लक्षणमत एव गां दोग्धि पय इत्यादिसिद्धिः। एवं च संयोगानुकूलव्यापाराश्रयतापामाणवकेसत्वेन तज्जन्यफलाश्रयत्वामग्रावत्वेनमे

यान्यथा वाहरणार्थानां कर्मण ईप्सित इति वार्तिकन्यासेऽग्रेरुपादानत्वसिद्धिः। कर्मनिष्ठधात्वर्थजन्यफलाश्रय इति हितदर्थः इति परास्तो

किंच तमग्रहणेनाग्नेः कर्मत्ववारणाय प्रधानीभूतप्रकृतधात्वर्थव्यापारेत्यादिलाभेनादृशाद्योपलक्षणोफलाभावः। तादृशे पीहि

शा०दु०ख गांपयोदोरित्थीत्यादिसंग्रहाय फलांशे व्यापारप्रयोज्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्‌. एवंच व्याख्यानसहकृतेनैकार्त्थग्रहणेनैतमयूरव्यं
३८३ नेवताहशार्थलाभेन नमोऽत्वर्थ एवेति चेन्न। लघुनातमोग्रहणेन तत्पुन्याख्यानस्यैवन्याय्यत्वात्। फलांशे प्रकृतधात्वर्थत्वस्य व्यापारांशे
२ द्वयश्स्यासत्येवलाभेनमाषे ष्व [illegible] श्वमित्यादौन दोषः। परंतु सनर्थौ देश्यतामां मुख्यत्वं तमाप्य इति नन्नं॥ माषेभ्यो गां वारयतीति भवे
343 द्यस्यमाषाः नगावत्स्य [illegible] माषादीप्सितास्युर्यस्यां नोन माषाः ×नतु खलु× कथं तु स्यमाषादीप्सिताः तस्यापि माषादीप्सितात्व
वयदेनेमाननशक्तित्वेनेभ्यो गां वारयतीति भाष्येण माषेष्वेवमुख्योद्देश्यतालाभेन तत्प्राप्तौ॥ एतदेवध्वनयता भगवता कर्तुरीप्सि
स्यविभागेनकृतइति दिक्। स्यष्टंचैतदेवारणार्थानामिति सूत्रे प्रकृतसूत्रेच भाष्ये। एवंच पयसो दनं भुंक्त इत्यत्र पयसः करण
त्वस्यैवविवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलानपत्वस्याविवक्षणेन च न कर्मत्वं पंचकप्राप्तिपदिकार्थपत्ते उभयविवक्षायां तु क
र्मत्वमेव। नतावायो वीचिकाद्वितीये वा इदंनु ननमव्यावर्त्यपयोऽम्यमपसाधारणप्रकर्षस्य दुर्वचत्वात्। यातुमा इदक्क
राम
३८३
२

वा [redacted]दनएवनतुकरणत्वेन गुणमस्ते दध्याद्यविनितत द्यैइत्यादिभाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टं तस्मात्तमग्रहणफलमग्नेर्माणा
वकं वारयतीति पयसौदनमितितु ईप्सितशदस्यक्रियाशब्दत्वपरत्वमित्युचितं [redacted]प्रकर्षप्रतियोग्युपादाने [redacted]
[redacted]पि घटं पश्यतीत्यादौ [redacted]दोष्यः ललाटकुण्डुघोपश्यतीत्यादिनिर्देशो [redacted]
[redacted]स्यन्यत्रविस्तरः तन्नु तथायुक्तमित्सनेनसामर्थ्यनिवद्धेष्यादिसंग्रहे सिद्धेकिमनीप्सितग्रहण
चे५ तेतिदिष्टापत्तिरित्याहु:आश्रयोद्धितीयार्थ इत्युक्तं यद्यपिकर्मणिकर्तरिचाधिकरणेचविहितानां द्वितीयादीनामाश्र
योर्थइतितुल्यं तथापिनान्निरूपकंफलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारातदुभयंचेतिफलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यवैलक्षण्यं
तरमपिवक्तव्यतेनचाधारतैववाच्यास्त्कर्मणीत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेः आश्रयतात्वरूपशक्यतावच्छेदकतावच्छे
दकेक्याच्चाधारतानांनिरूपकभेदेनाश्रयभेदेनसंबंधभेदेनानंतत्वेपिनशक्यतावच्छेदकानंसंयत्वाधारत्येशक्तौभ
धारतात्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवमितितच्चिंत्यं तस्मात्खंडोपाधिरूपत्वेनगुरुत्वाभावात यत्तु घटंजानातीत्यादौ
विषयत्वमर्थइतितन्नकर्मादिविभक्त्यर्थस्यशेषपदेनग्रहणेनषष्ठ्यापत्तेःकर्मणिद्वितीयेत्यादौकर्मपदेनतुकृत्रिमाकृत्रिम
रूपेनस्वशास्त्रसंकेतितस्यैवग्रहणं [redacted]
नचैवमाधारतात्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवंतस्मात्खंडोपाधिरूपत्वेनगुरुत्वाभावादितिवाच्यंलोकेकरणादिपदानाधर्मिपरतापादृष्टत्वेनवद्धीत्वनुरोधेनचधर्मि
णिशक्तेरुचितत्वात्किंच५ नहिविषयतातथा१

ता२

श०रा० ~~वस्तुत्वीयत्वनुरोधेन च धर्मिण्येव शक्तेरुचितत्वात् कर्त्रैव धात्वर्थोपि कर्मत्वादि~~ तथा तिङ्स्वपि धर्म्येवार्थः अत एव कर्तरि कृ

३४४ त्तलः कर्मणि च तयोरेव कृत्से तिस्त्वाणामवैरूप्यं पाचकोदेवदत्तः पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन कर्तृ

३५५ धर्मिवाचकतायाः आवश्यकत्वाच्च हरिमित्यादौ प्रत्ययार्थकर्मणः स्वघटकाधारनिरूपकत्वसंबंधेन क्रियान्वयः यदि तु ३७२

कृ४ ~~स्वधात्वर्थत्वेनान्वयेन~~ कृत्सधिरेण्याप्येन [redacted] शक्तिविशेषण एव शक्यः स्वपचनिरूपकतासंबंधेन धात्वर्थेन्वय प्रजा

त्याधन्तपाठ्ये पवत ताहशशक्तिरूपधर्मेण तद्वत्याद्वेप स्ताहक्कृत्स्वपि धर्ममात्रं न तदेतदुक्तमभियुक्तेराश्रयोवधि

पा५ रुद्देश्य संबंधः शक्तिरेवेतिसर्वथानेयकाद्युक्तमर्थजरतीयं हेयमेवेतिदिक् नन्वेवमपिपक्वमोदनंभुंक्तेइत्यत्रौदिती

यानश्क्येत्यत्र नभिहिताधिकाराद्युक्तार्थानामप्रयोगाच्चेति चेन्न पचिनिरूपितकर्मत्वशक्तेरभिहितत्वेपि प्रधानभुजि

क्रियानिरूपितानभिहितकर्मत्वमादायपदितीयोत्पत्तेः [redacted]त्रहं भुक्त्वा व्रजामीत्यस्येमयाभुक्त्वाव्रजामीतिनप्रयोगः

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्शक्तिर्गुणाश्रयातत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधी

यते यदागुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति हर्युक्तेः अनयैव रीत्या पक्त्वा शाकसूपौदनाभुज्यंत इत्यत्र भुजिनाभिहिते

कर्मणि प्रथमैव पचेरप्राधान्यात् तत्र विद्यमानायाश्च पिपचिनिरूपितशक्तेः प्रधानभुजिनिरूपिताभिहितशक्तिसमा राम

३४४

नाधिकरणत्वेनाभिहितत्वदेव प्रतीत्यास्वकार्यनारंभकत्वात् तदहरस्तनस्य तत्र लोपात्तेगुणक्रियानिरूपिताशक्तिर्न
स्येवयतो युगपदुभयत्र शाब्दान्वयासंभवेन एकत्र प्रधानेएव शाब्दोन्वयः इतरेणतु संनिधानोर्थ इति हरिणौ क्तं· प
क्वो भुञ्जते इत्यादौ केषांचिन्नमयेत्तते ओदनं पचति: सोमावनुमानात्प्रतीयत इति तत्र ग्रामापगंतुमिच्छतीति सन्दि
धायकसूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः तस्मादर्थान्वयेपि शक्तिरस्त्येव अत एव तत्र भाष्येप्युक्तं गमेर्ग्रामः कर्म इषे स्त
भयमितिव दति· इदं च स्वादुमिणमुलितिसूत्रे सप्तमी पंचम्योःकारकमध्ये इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं अत एव प्रा
सादे आस्ते इत्यादौ सघादिक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेपि आसिनिरूपितस्यानभिहितत्वात्सप्तमी सिद्धा॥
इयमत्र निष्कर्षः यत्र क्रिययोरेकं कर्मद्वित्वे तत्रोपात्तकर्मणः प्रधानाख्यातान्तवाच्यक्रियायामेव शाब्दोन्वयः ननु क्रांत
र्थत्वेन अतएव ग्रामंगंतुमिष्यत इति न तदुक्तं हरिणा इषेश्च गति संस्पर्शात् ग्रामे योलो विधीयते तत्रेषिणौव निर्भोगः
क्रियते गतिकर्मण इति तथास्थित्वाभिनिविश्यते सन्मार्ग इत्यादौ स्थितिक्रियाधिकरणत्वेपि न सप्तमी· तदुक्तं। तथा
भिनिविशो कर्म तिङं तेनाभिधीयते त्वांतोधिकरणत्वेपि न तत्रेष्यंति सप्तमीमिति अयं च तिङंतार्थक्रियानिरूपित
शक्तेरेव स्वभावः यत्स्व समानाधिकरणगुणशक्तेरभिनत्वप्रकाशः अत एव पयस्यशायां दुग्धं प्रतिहं तुं राक्यमिस
इषिक्रियानिरूपितग्रामनिष्ठकर्मत्वशक्तेरभिधानेन नाभिक्रियानिरूपितं त्वि निष्ठशक्तेरप्यभिहितत्वप्रकाशात् ४

विभवतीति कैयटः शक्यमित्यादेरप्यैस्त्रीस्यादिति रूपितगुणत्वे नन्वायाप्रवृत्तेः प्रतिहंतुमिसन्वेनापि कर्मा
न्वयसंभवादिति प्राचीनग्रंथपरिशीलनशालिनो विभावयंतु एतेन पक्वोश्च ज्यतइत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यांनयु
गपदर्थद्वान्वयः किंत्वन्यतरेणैवाद्वोपरेणार्थः तत्र प्रथमादितीये व्यवस्थितेएव तद्यथा पक्का भुज्यते ओदनः किंप
क्का अर्थादोदनं पक्का भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते एवं विवक्षाभेदेन रजपितु शाक्य
ने हरिर्हरिं चेत्सु भयं साधिवितिपरास्तम् अहं भुक्त्वा व्रजामी सर्पेमयाभुक्त्वा व्रजामी त्यापत्तेश्च सामानाधिकरण्येन
त्वयेपि यार्थकेन कर्त्राकांक्षाभावस्य दुरुपपादत्वात् वाक्यार्थबोधात् प्राक् पदार्थोपस्थितिकाले क्रियाकारकयोः प
रस्पराकांक्षाया नियततयातदाकांक्षाया दुर्वारत्वात् अधिकं भाष्यप्रदीपोद्योतेष्वादुमीति सूत्रे द्रष्टव्यं मिप
भ हितेत्विति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः ननु दृढतरत्वबोधनार्थं समासस्येतिसू
त्रभाष्योक्ते न द्विर्वद्धं सुवद्धं भवतीति न्यायेनोक्तार्थप्रयोगोपि स्यात् अधिपरीति सूत्रेपि भाष्ये स्फुटमेतत् अतएव
द्वौघटौ स्यतिलुनीत इत्यादि संगच्छते बहुचाकल्पादीनां बाधान्न समादेशः सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्
अतएव यासु द्व्यस्तमादिविषयेसौ पुत्रशावादिकं नेति चेन्न लक्ष्यानुरोधेनात्र द्विर्वद्धमिति न्यायाप्रमाणात्त्व राम
कर्मीलस्यानभिधानात् सोस्यादेवे सुखं तलत्तोचेयां प्रयोगाः ... ३४५
... समर्थः तेनपक्वोदनं ...
... सामानाधिकरण्ये ...

तएव समासेनोक्तत्वादिवादः प्रयोगोनेति संगच्छते प्रथमैवेति साहिनामार्थस्य नाम्नोक्तत्वेऽपि भवत्येवनतु कर्मत्व
स्योक्तत्वेपि विभक्त्यर्थसंख्यायाअनुक्तत्वाद्द्वितीयास्यादेव. यथाएकादिशब्देभ्यः संख्याया उक्तत्वेपि कर्मत्वादिबोधनाय
साद्रियते द्व्येकयोरित्येकवाक्यतयाहि कर्मणिएकत्वे च द्वितीयैकवचनमभित्यादिः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां वाक्यार्थः
संख्याकारकयोश्चभिन्नैवशक्तिर्लाघवात्. तयोश्चैकपदार्थयोरप्येवकारान्तावेव परस्परं विशेष्यविशेषणभावः वि
शिष्टशक्तौतु शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वापत्तिः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाशक्यानंतापत्तिश्च संख्या
याश्चाश्रयाकांक्षायां च प्रत्यासत्याकर्मादिरेवतत्वमितिचेन्न. प्रथमैकवचनादिभिरपि तस्यावोधयितुंशक्यत्वात् पंचक   तत्रैवतत्स्वपक्षेति द
प्रातिपदिकार्थपक्षेऽनभिहित इति सूत्रे तथाहि यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भव ति द्वितीयादि तथातिङादिभि
माष्ठ रुक्तेपि स्यादितीत्थंवास्यमकर्त्तृत्वे वश्यकं भिन्नप्रत्येवरीत्या संख्यातिरिक्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ
कं ३ इतिपक्षेप्यावश्यकं तत्. कारकस्यविभक्त्यर्थत्वं यत्रयत्रपक्षे तत्र तत्रावश्यकं उक्तार्थानामिति न्यायेनैव सिद्धेः बहु
सप्त द्व्येकयोः कर्मणि द्वितीयास्वौजसमौडित्यादेरेकवाक्यतयान्वये कर्मणि पदेकत्वं तत्र द्वितीयेकवचनं मित्यर्थः संख्या   सप्त
याःसर्वत्र विशेषणतयैव भानादेकत्वे यत्कर्मेत्यर्थः वृक्षेशाखेति वदेकत्वे इति सप्तमीश्चाधेयस्येवाधारत्वविवक्षयैव
भाष्यकैयटयो ३
संख्यातिरिक्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थपक्षे अ ५   लिङ एकत्वादयोविभक्त्यर्थाः कर्मणीतिसप्तम्या द्व्येकयोरित्यादिसूत्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षः।
त्वानवकाशत्व २

दुकरीत्या संभवतिपरस्य रान्वयेमानाभावात् गुणानां चपरार्थत्वादसंबंधः इतिमाघादितिवा संख्यासंख्येययोर्नियमतः पदस्य साकांक्षत्वेनैकशेषविषयेगुणयोरीः
पत्तिदा कर्मादयो विभक्त्यर्था इतिपक्षः नच १४ कर्मादयो विभक्त्यर्थाः प्राधान्यादितिपक्षेतु नकार्यमिति स्थितं ॥

३४६ वंचैकत्वविशिष्टे कर्मणि स्पर्धे [redacted] द्वयोरपिस्यौजसितिसूत्रविधेयत्वादिभिः साक्षात्संबंधे [redacted] पातः एवंचद्वि
कंपातिपदिकार्थइतिपक्षेपिकर्मणि एकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति स्पर्धेकृत्यादिभिः कर्माद्युक्त्वापिप्रधानेकृत्वादिवाधना
र्थं प्राप्तद्वितीयादेर्वारणायानभिहितइत्यप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं नुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधानार्थवि
षयएवं [redacted] केचित्तुकटंकरोतीत्यादौमात्रग्रहणेन संबोधनग्रहणेनचविभक्त्यर्थाधिक्येप्रथमायाश्च प्रवृत्तेः सा
मा५ वकाशाद्वितीयादयोनवकाशायाप्रथमां कृतः कटइत्यादौबाध्यंते कृत्तशब्दघटकक्तप्रत्ययेनाभिधानादाधिक्यस्या
भावात् वृक्षइत्यादावपितिङ्समानाधिकरणेप्रथमेत्यादिभाष्यप्रामाण्येन प्रथमायाअपिक्रियान्वयिकर्त्राद्यनन्वये
एवसाधुतयास्त्रीसध्याहारस्यावश्यकत्वेन तदर्थं प्रतिकर्तृत्वेन तृतीयाप्राप्तेः दृष्ट्यादिभिवृत्तिपरेनीलमितिवाक्ये
पिप्रथमोत्पत्तेर्पत्तदावश्यकत्वेनकर्तृत्वसत्वात् ध्वनितश्चायमर्थो विप्रतिषेधेति प्रतीकमुदायावकाशमभ्युपग
म्योच्यतइतिवदता कैयटेन एवंचानभिहितइतिसूत्रंव्यर्थमिवेत्याहुः यत्तु रक्तादिभिवृत्तिपरेनीलमित्यादौ प्रथमा
अ२ यावकाशमभ्युपगम्यपरत्वात्प्रथमेत्युक्तं तन्न ततोपिपरत्वेन भवतोल्लाभोथवः कृइत्यादौकृद्योगलक्षणषष्ठीप्रस राम
गात्कर्तव्यः कटइत्यादौदोषाच्च यथाचात्र कृत्यानामितिनिषेधोनत्तथातत्रैवसूत्रे शासानंदइति ज्ञानंदकर्तृक ३४६

एवं हारशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः कृत्स्ना वकुप्री सुपजीवस्ये [redacted] कृष्णाभिधो धर्मत्वरूपसामान्याधिकरण्यस्य हानिश्चेत्तस्मात् प्राप्तिकर्तुर्दधूकर्मत्वेनबोधः
विशेष्यतावच्छेदकत्वरूपकल्पना येन तु विशेषणत्वेदपर्यवसानं स्वकीर्ध्वस्तादित्यवत्. एवं चात्र धर्मादेः शक्तिपार्थनिरूपितत्वाज्ञ तीला कर्मसंज्ञाऽविषयत्वेनोक्ति

स्यात्२

क्रपादे३ ...

धात्विकर्मीभूत इत्यर्थः इदंच व्युत्पत्त्यनुरोधेन परंतु (सुप्सु)पादिती यादिभिः कारकाणां तत्ता कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वेन बोधो न तथा
समासेन तद्धितेन वा बोधः किंतु कर्मकरणादिपदैरिव फलाश्रयत्वादि (ति)विशेषसंसर्गे तु न कारकान्वययोग्यताव च्छेद
कसाध्यत्वेन [redacted]भिर्धा न मनो न तत्रेतरकारकाणामप्यन्वयः एवं च तत्र द्वितीयादिर्न्या सिरेव न अत एव कर्तृक
र्मणोरिति सूत्रे वृत्तौ तस्य तद्धिताधिके मा भूदिति प्रयोजनं भाष्यान्तुक्तं अप्यथापदेवदत्तेन शास्त्रोऽश्च इत्यादिव्या वृत्तयानं
न्वा रितार्थेन तावन्त्यर्यं निमर्थो न सिध्येत उपपादयिष्यते चेदं तत्रैव अत एव प कृतसूत्रे भाष्ये कर्मणि द्वितीये त्यारम्भ
तरसूत्रे श्रुतद्धितसमासपरिगणनं प्रत्यक्षमनुत्का सर्वासषष्ठी विषये अपगवच्छिन्नयुरिस्तत्र तत्फलमुक्तं ... संबंधस्य
तु येनैव रूपेणाष्ष्ठाभानं तेनैव रूपेण तद्धितादिभिरपि समुदायपरत्वेति न दोषः इति भाष्या...नुसारी पंथा इत्याहुः प्रा
यो तेत्स्य फलमाह कश्चिदित्तिनच कर्मभीषा कुर्विंस्पादैविशेष्यो समन्नद्धितीयापागतार्थत्वादिशेषणात्र्रमे... नस्यादि
तिवाच्यं ... यो येनाभेदान्वयीसततं तद्धिताद्यमानियमेन तस्यापि कर्मत्वात् तत्रस्य ग... के लोप
न्तते: [illegible] किंच भीष्मादिपुत्रके कर्तृस्य कर्मत्वं प्रति पायं तत्र कर्तृशब्देन
[redacted]नमभिधानादिपदप्रयोगस्यावश्यक तत्र भिन्नविभक्तित्वेन तया प्रतीते भावात्केप्यो पि द्वितीयेव. [redacted]

पिकारे तु अभिहिते द्वितीया तत्राचषष्ठाभावे प्रथमैव. ... नाभिहितेत्यत्र पष्ठीत्स्यानं... भावात्तस्यापि प्राति पदिकार्थग्रहणं तत्सेव प्र
व तिनिमित्तत्वाच्च. एतदेवाभिप्रेत्यानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे... गुरुलघ्वाशेषल्लक्षणा ... मापिषष्ठी... स्यानियमेनभानात्षष्ठीप्राप्तो न
त्वशं व्याभिहितः सोऽर्थो नभूत: प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति ... तेनत प्राप्ता भिन्नोस्य कथनं. अंतर्भूत इत्येतेन तस्यप्रातिपदिकार्थ

(बुस्तुतो नापाप्पदे बोधः परस्परांविशेष्यविशेषणभावेनैव कृरकणांभावनान्वयमनुमन्ति: सामान्यस्या स्वय द्वारा वान्वयमि जिपेनेतिमतंमंज्ञ (...) पांसम्मस्तपात्ये उपपादितः३)

कृदोपि कर्मभोष्या १ पं३ मा१

श.शे. (दपोपीतिपक्षे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति मुख्यार्थ कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्म
३४७ त्वादिविशिष्टनिष्ठस्य तस्यानुक्तत्वेन न दोषः अत एवात्र पक्षे सर्वेषां कारकत्वाविशेषणविनिगमनाविरहात् भावाना
यामेवान्वयः पार्ष्टिकस्तु परस्परांष्टदबोधः कृत्स्नेत यस्तु न प्रकृत्यर्थस्य कर्मतामाह· किंतु स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोगिस्वय स
347 कर्मतातस्य सर्वस्यापीति कृतः कटः सुंदर इत्यादौ न कापि द्वितीयादिप्रसक्तिः अत एवामुं नारद इत्यबोधि स इत्या
दौ प्रथमा संगच्छते इति नाकेर्मत्वस्योक्तत्वात् तेन च विभक्त्यैव समभिव्याहृतपदार्थमात्रनिष्ठकर्मत्वमुच्यते इत्यमुमि
त्यत्र द्वितीया भवत्येव· विभक्त्यर्थमात्रं तु स्वव्यपेन वचनयग्रहणसामर्थ्याद व्ययीभाव इति नात्रेतिनाव्ययीभावे समा
सः अस्य च समभिव्याहृतपदे तज्जन्यबोधप्रकारमात्रपरताद्योतकत्वस्यापि सत्त्वेन न तन्मात्रे वृत्तित्वात्· अत एवे
कृ४ तिः प्रकरणे हेतौ प्रश्नादिसमासिषु· निदर्शनि प्रकारे च स्यादिति कोशे उक्तम्· अव्ययमिति विभक्त्यसत्त्वेनापि न स
मासः तस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् अत एव तस्मिन्नितीत्यादिनिर्देशाः संगच्छंते एवं च पुरोवर्तिविशेष्यकनारदत्वप्रकार
ती २ कबोध इति वाक्यार्थः केचित्तु नारद इतिश्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणमेवं च नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाका राम
रो बोध इति बोधः एवं च प्रथमा तस्मा[illegible] प्रातिपदिकत्वात्कथं तत्र द्वितीयाप्राप्तिः इतेः कर्मताद्योतकत्वे च नमानं ३४७

प्राप्तिकर्मीभूतइत्यर्थः। इदंचवृत्त्यनुरोधेन। परे त्वेवं सति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः कल्प्यः स्यात् बहुव्रीहावपडीव्यस्यैकधर्मि
बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिश्च। तस्मात्प्राप्तिकर्तृदकर्मेत्येवबोधः। विशेष्येनान्यरूपकत्वस्य बाधेनतु विशेषणोप
यैवसानं स्वर्गीध्वस्त इतिवत्। एवंचात्रकर्मोदेशः द्वितीयान्तरूपेण तात्प्रतीत्या कर्मसंज्ञाविषयत्वेन द्वितीयादिप्रयोजकत्वाभावः शास्त्र
इत्यादौ तु नकारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन क्रियापदमर्थानमतोन तत्रे तत्स्थाणमप्यन्वयः। एवंचात्र द्वितीयादिप्राप्तिरेवनास्त्यत एवक
र्तृकर्मणोरितिसूत्रे कृतीयस्यनद्वितीयाधिक्यं माभूदिति प्रयोजनमुक्तं भाष्यादौ। अन्यथा देवदत्तेन प्राप्तो ग्रामइत्यादौ द्वितीयाव्यावृत्त्यान चारिता
र्थ्येनावस्यर्थ नमभोनक्षिप्येन उपपादयिष्यते चेदंतत्रैव। अत एव प्रकृतसूत्रेभाष्ये कर्मणि द्वितीयेत्याघनंतरसूत्रे प्रुतद्धितसमास
परिगणनफलमनुक्ताः सर्वोऽपि षष्ठीविषये ओपगवश्चित्रगुरित्यत्र तत्फलमुक्तं। संबंधसत्त्वेनैवरूपेण चित्राणां गवामपसमुपयोगस्य
त्वाभिन्याभिधानं तेनैवरूपेण तद्धितादिभिरपि समुदायशक्त्याजिन दोषः। न चात्र षष्ठीनप्राप्नोति। प्रातिपदिकार्थत्वेन शेषत्वाभावा नद्विन्नत
दितिवाच्यं। अभिहितत्वमूलकतयैव तत्र प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्। प्रवृत्तिनिमित्तनदाश्रयरूपप्रातिपदिकार्थप्रतीतेः संबंध
मानंविनाऽभावात् तस्यापि प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात्तत्राभिहितत्वेन षष्ठ्यभावेप्रथमासिद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्यानेकमन्यप
दार्थ इति सूत्रे चित्रगुरित्यत्राशेषत्वात् षष्ठी प्राप्तिमुक्त्वैव मपि षष्ठ्यर्थस्याभानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशंक्याभिहितः सोऽर्थोन
र्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नइति प्रथमैत्युक्तं तंत्राभिहितत्वेन षष्ठ्यप्राप्तिनिमित्त कथनं त्वेन भूतइत्यनेन प्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणात्

०दु०रव यागपतो क्ता। क्रो भगवद्गत्यत्र समुदायोत्पन्नषष्ठ्या पशुपशुविशेषणे कर्तृसंबंधश्च नीतो न बाधकमिति भाष्यानुसारी पंथा इत्याहुः। परिगणना
३८७ द्वक टं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्योत्पन्ना द्वितीयया गतार्थत्वेपि विशेषणात्तस्या यद्यायोये नाभेदान्वयी सत कृतशक्तिमानिति नियमेन तत्स्था
347 पिकर्मत्वशक्तिमत्तया विशेषणगतशक्तेरनुत्थानबोधनाय सा। किं च भीष्मादिगुणयुक्तकटस्य कर्मत्वं प्रतिपा द्यं तत्र कटशब्देन तादृ
शकटस्यानभिधानात् भीष्मादिपदप्रयोगस्यावश्यकः तत्र भिन्नविभक्तिकत्वेन यथा प्रतीते रभावाद्विशिष्टकर्मत्वस्य विशेषणे कर्मत्वाभावेनि
रूपयितुमशक्यत्वेन तेषामपि तत्ताजेभ्योपि द्वितीया॥ कटो भिषक् कर्मभीष्मादयोपीति पक्षे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक
त्वव्युत्पत्त्या कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मतोक्तावपि भीष्मादिविशिष्टस्य तस्यानुक्तत्वेन न दोषो तत एवात्र पक्षे सर्वेषां कारकत्वा
विशेषणत्वविनिगमनाविरहाद्भावनायामन्वयः॥ पा ष्टिकस्तु परस्परान्वये द्वबोध इति केचित्। वस्तुतोत्रापि पक्षे बोधः प
रस्परं विशेषणविशेष्यभावेनैव। कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वयविषयेति मतं मंजूषायां समास
वादे तु पपादितं कत्रिडोनुनप्रकृत्यर्थस्य कर्मतामाहतुः। किं तु स्वप्रकृत्यर्थप्रतियस्य यस्य कर्मतान स्यसर्वस्यापीति कृतकटः सं
दरदृत्यादौ न काषि द्वितीयादि प्रसंगात्किरेवं च परिगणनव्यर्थमिति त्यनत्। प्रायेतो यस्य फलमा कश्चिदिति मत एवामुना रद
दृत्य बोधि सदृत्यादौ प्रथमा संगच्छते इतिना कर्मत्वस्योक्तत्वानं तेन विभक्त्यैव समभिव्याहृतिं पदार्थमात्रनिष्ठं कर्मत्वमुच्यत इति
त्वमुषि त्यत्र द्वितीयाभव तेव विभक्त्यर्थमात्रवत्स्वरूपेन वचनग्रहणं नाम षष्ठीद यीधा वदूतिनाद्येति ना[redacted]ः यपी भावव राम
३८७

पद्यानन्तरसमभिव्याहृतेन न तु उत्पन्नइत्यस्याध्याहृतेन वस्तुतो न तु मुनेः साधुत्वापेक्षा तद्वत्प्रध्याहृतेन तात्कालिकत्वापत्तेः कोऽयमाक्षेपः किंचिद्याप पदलीभावात् तु पुनर्दुर्लभः स्यात् प्राकादियोगाभावाच्च विषय
तोऽपि संबन्धी तु मिथ्यात इति पतत्इत्येवं प्रागतमव्याप्यमिति तदर्थः एवं चाध्याहृततिङभिधानात् द्वितीया प्रसक्तिस्तद्दोषाद्यावत्राव्याप्यत्वेनैव विषयस्य सुतरामव्याप्यत्वं फलतीति वहुकार्येहिस्व
मेव तत्स्वतः त्वमोऽयमस्तु पत्रकमसे प्रत्यपुरुत्ता प्रतिपादनेऽपि कार्योत्तरे पुरुतानाप्रतीत्याऽऽसंगतिः स्पष्टैवेर

फलाभावप्रयोक्तरीत्याप्यलाभात्प्रसिद्धं२

नं३

किंच सांप्रतमित्यस्यैतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरादिदानीमित्यर्थकतया विषहन्तोपीत्यत्र वर्तमा
नकालबोधकस्य युज्यत इत्यस्याध्याहारादोषः फलोत्कार्यकत्वे तु न मानम्· असांप्रतमिति वा समर्थसमासेऽपि
प्रायेणेति चिंत्यमेव· अत एव भाष्यपरिगणनमित्येवोक्तम्· पद्यानन्तरसमभिव्याहृतेन युज्यत इत्यस्याध्याहियत इति
न कश्चिद्दोषः अत एवाधिहरीत्यादौ समासः तद्वचनसामर्थ्येन ह्यस्य परिगणनत्वमेव कल्प्यं तु पुत्रं ऋषिता
त्पर्यस्य ऋषिवचसैव निर्णेतुमुचितत्वात्· अत एवाग्रे अत्र अपइत्यादौ सप्तमी संगच्छत इत्याहुः तथापुत्रं तथा
पुत्रत्वेच समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपं ननु विषादेरपि ईश्वसत्त्रेण सिद्धत्वात् कि
मर्थमिदमिति चेन्न· पराधीनतया विषं भुंजानेविषस्योद्देश्यत्वाभावादप्राप्तेः एवं चानीप्सितमित्यस्यानुद्देश्यमित्य
र्थः तच्च द्वेष्यमुदासीनं चोभयमपि बोध्यं तृणमिति· यथा स्पृशमानस्य गंगादेरीप्सितस्य क्रियायोगः तज्जन्य
संयोगादिफलाधारत्वात्· तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः तथायुक्तमिति किं विषेणौदनं भुंक्ते इत्यादौ
करणमात्रविवक्षायां विषस्य मा भूदिति तद्भिन्नधात्वर्थफले त्वयि किं तु तृतीयोपात्तव्यापारएवेति बोध्यम्· प्रया
गात्काशीं गच्छति देवदत्त इत्यत्र प्रयागस्योदासीनत्वेन कर्मत्वापत्तिश्च तद्विशेषणेन तु नास्य प्रकृतधात्वर्थफलाश्रय
त्वानीप्सितमिति किं द्वेष्यसंग्रहार्थत्वात् किंच तदीप्सितमात्रस्याप्यनेन संज्ञावारणायथानामि· पथेन वकाशं स्यादिति बोध्यम्२

348 त्वमिति न दोषः वच कर्त्तुरीप्सिततममित्यस्यानुवृत्त्या निर्वाहः अनीप्सितमित्यस्य वाच्यार्थविरोधेन तदनुवृ
त्त्यसंभवात् केचित्तु विभागस्येप्सिततमत्वाभावात् कर्तुरीप्सिततममित्यस्याप्रवृत्तावपि तथायुक्तमिति प्राप्ते ते
व । क्रियाजन्यफलशालित्वमेव तथायुक्तत्वं न तु तस्य फलस्य प्रकृतधात्वर्थत्वाग्रहः किंच फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमा
ग्रहेऽपि न क्षतिः अपादानप्रकरणस्थध्यन्चपितो विभागस्य धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वात् परं तु विषं भुंक्ते इत्यादौ साव
काशाया अस्या अनवकाशा अपादानसंज्ञा बाधिका कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रविहितकर्मसंज्ञा तत्त्वपादानत्वस्य
परत्वाद्बाधिका अत एव ग्रामं सजती स्यादेर्द्वितीयासिद्धिः एतेनानवकाशया सावकाशाया बाधादिति साधक
तमसूत्रस्य मनोरमा ग्रंथो व्याख्यात इत्याहुरिति दिक् । अपादानादि विशेषैरविवक्षितमिति अवधित्वादिरूपेणा
विवक्षितमित्यर्थः अकथितशब्दोऽत्राकीर्त्तितपर्यायो नाप्रधानपर इति भावः तदुक्तं भाष्ये केनाकथितं अपादानादि
भिर्विशेषकथाभिरिति तेनापादानतादिविवक्षायां पंचम्याद्येव अन्यथा तद्विवक्षायामपि परत्वादनेन कर्मत्वमेव
स्यादिति बोध्यं केन रूपेण तर्हि विवक्षेति चेत् संबंधत्वेनेति गृहाण एवं च षष्ठ्यर्थे एतत्कर्मसंज्ञाविहितद्वितीयेति राम
फलितं ध्वनितं चेदं पूर्वविधिविषयप्रसक्तेः पर्वक तद्विषये जनकमित्यर्थः तेन कारकत्वप्रयुक्तकार्यसिद्धिः २४८
सर्वभाष्यपूर्वविध्येर प्रसक्तिः कृततद्विषये चेत्प्रवृत्तिर्गोष्ठन्याय्यपूर्वविध्यादिति भाष्येण । प्रारक्रमिति क्रपा१

नीतद्धारार्थं तस्यैव प्रयोजनकृत्वं द्वारेणाच्छा इत्यो नास्यभाक्षिद्धिर्मत्वं तस्य कर्मप्रकृत्यो भागकत्वादेश स्यापि परिगणनत्वम्भव्यो तद [redacted]
[redacted] न्या रव्याती पयोग इति शाखं कृ ते१

ग्रपि४ उपयोगे आर

नन्वेवं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसंगः स्यात् सर्वथा तत्र तद्भावात् यत्तु नटान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थस्या
पादनत्वाविवक्षायामेतत्सूत्र योग इति तत्र च्चाख्यातोपयोगे इति सूत्रे उपयोगग्रहणेनाख्यातुरीदृशलक्षणयापादा
नत्वस्यानिष्टत्वादतः परिगणनमाहेतु घ्यानितिपरिगणनत्वं चाख्यातोपयोगे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कर्मयुगि
ति तेन गां दोग्धि पयः स्थाल्यामित्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायां नानेन कर्मत्वं कर्मयुक् प्रसंगाभ्यामनुपदमेव वक्ष्यते
इदं च पूर्वसूत्राद्युक्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते तेन स्वकेनेत्यादौ ज्ञायां कर्मणैवान्वयः आख्यानात् अत एवोपयोगनिमित्तमि
ति भाष्ये उक्तं न च तथाप्युक्तमित्यनुवर्त्यमपि धातूपात्तशालित्वेनिमित्तमितिवाच्यम् एवं हि पूर्वसूत्रविहित
कर्मत्वाविवक्षायामेव पर्यवसन्नत्वेन भाष्ये ऽपादानादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः नटस्य शृणोतीत्यादावतिव्याप्तिशंकापरस्य
परिगणनेन तत्परिहारपरस्य चाख्यातोपयोग इति सूत्रस्य भाष्यस्य विरोधाच्च ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तत्सभविष्यति
चेति तेनेति सूत्रशेषभाष्यं तु न तदनुवृत्तिता त्पर्यकमिति भाष्यप्रदीपे द्योतेनिरूपितं अत्रापादानादीत्यादिपादवद्धे
न्नापादानसंप्रदानाधिकरणाकर्मीत्येवगदतं तेइदमेवामिसंधाय दुहियाचितधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तम
पूर्वविधौ ब्रुविशासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविनानीवह्योहरते श्चापि गसर्पीनां तथैव च द्विकर्म

केषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय इति भाष्ये उक्तम् । उपयोगो मुख्यं कर्म तन्निमित्तं न तत्र प्रकृतधात्वर्थनिमित्तं गुणेन
३४८ केतर 349 कार[illegible] कर्मण्यप्रवर्तते तत्कृतधात्वर्थनिमित्तत्वया संबध्यते इत्यर्थः अपूर्वविधौ पूर्वोक्तानामपादानादीनां चेद्विष
यो नास्तीत्यर्थः यद्यपि करणमपि पूर्वं तथापि कर्मयुक्ताभावान्न द्वयग्रहणं गोपयो दोग्धि हस्तेनेत्यादौ हस्तस्य गोनिष्ठवि
भागानुकूलव्यापारनिमित्तत्वेऽपि पयोनिष्ठविभागनिमित्तत्वे मानाभावात् शास्त्रे गुणे न चेति चेन जयसादीनां ग्रह
णं नीवह्योर्हरतेश्चेति [illegible] चेन्न एषां गत्यर्थानामित्युपलक्षितो तत्र सूत्रोपात्तानां च दुहि कर्मकेषु ग्रहणं बोध्यमि
त्यन्वयः केचित्तु सर्वत्वमन्यत्वोपलक्षणं [illegible] तेन कर्तुर[illegible]प्यपादानादिसत्त्व ग्रहणं बोध्यं [illegible] न च कर्तुर्ग्रहणे फला
भावः निवृत्तप्रेषणं दुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन गत्यादिनियमात् कर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात्
जनापत्तिरिति वाच्यम् । अंतरंगत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणेन चाकृतव्यूहपरिभाषया तद्प्राप्तिः तस्माच्छ
निसत्त्वात् किं च संकेतविशेषसंबंधेन कर्तृपदवाच्य[illegible] तंत्र व्यापाराश्रयत्वसत्त्वान्न दोषः अत एव ग्राममंगमयतीत्यादि दाम:
सिद्धिरित्याहुः तत्रोपलक्षणत्वे प्रमाणं चिंत्यं [illegible] किं च गत्यादिसूत्रस्य नियमार्थत्वे परत्वेनास्यापि तेन बाध इति बोध्यं । ३४८
न चैवमपि भाष्यसिद्धिग्रहणस्यापि कृतत्वेन फले न्यूनतेति वाच्यं [illegible] पाठ्यार्थत्वेनैव सिद्धेः न्ययाच्चिर्विनयार्थे एवं ग.
नुरीप्सिततमत्वाभिलषितम पजापतौ प्रयोज्यकर्तुः कृत्स्नेत्यादिविवक्षायां प्रयोज्यस्य सत्त्वात् न च प्रयोज्यस्य कृ ५
पोहि कर्तृपदार्थत्वात गमनात्र बोध्यते संबंधत्वेन विवक्षायामपि नास्तीव व्यापा
रामः ३

स्यत इति वाच्यं मानाभावात् अर्थग्रहणं चात्रानुपपन्नमेवम्लकद्वयमतीतिदिक् गां दोग्धीति दुहेस्तरस्थितद्रवद्रव्यविभा
गानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः तत्र विभागानुकूलव्यापारतदनुकूलव्यापारद्वयोर्देशफलाश्रयत्वात्पयसः प्राधान्यं
उद्देश्यत्वाच्च तद्वैपरीत्याच्च गोर्गौणत्वं स्पष्टमेव तत्र गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याज्यत इत्यर्थः ननु गोरपि कर्तृव्यापारजन्य
फलाश्रयत्वेन तथाप्युक्तमिति कर्तुरीप्सितत्वाभिधानाद् अत एवाणौ कर्तृणौ कर्मत्वसन्न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमि
ति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः अत एवाकडारसूत्रेऽपादानमुत्तराणि कारकाणि गां दोग्धि अत्र परत्वात्कर्तुरीप्सितत
मं कर्मेति कर्मसंज्ञेति [illegible] भाष्यं संगच्छते यामाद्यपानीत्यादौ संज्ञान्तराप्रसक्त्यावपादानसंज्ञाया अवकाशः कर्मसंज्ञायास्तु
ग्रामं गच्छतीत्यादौ च प्रकृतधातूपात्तफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविश्लेषे सति तज्जन्यविभागाश्र
स्प४ यत्वरूप[illegible]स्यापादानत्वं तत्समनियतावधिविशेषरूपस्य वा युगपद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेनोभयोरप्राप्ते
कं परत्वादित्युक्तिरिति वाच्यं [illegible] पंचकूआतिपदिकार्थपक्षे गोशब्दे नैवोभयं प्रतिपाद्यमिति विवक्षायाः सत्वेनादोषात् अ
वधिभूतायां गोस्तन्निष्ठो यः पयो विभागानुकूलो व्यापारस्तद्विषयिणी प्रेरणेत्यर्थात् ईदृशे च विषये अकडारादिति सूत्रेत
द्भाष्यबलादुभयोर्द्वितीयैव बोधिकेति बोध्यं एवं चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्तन्नयोः पिन उपायतया गोरपीप्सित

क्रि२

शा.शो.

३५० ३५०

त्वेनानीप्सितत्वाभावात्तथायुक्तमित्यस्याप्रवृत्तेः ईप्सिततमत्वाभावाच्च कर्त्तुरीप्सिततममित्यस्याप्यप्रवृत्तेः यदि तु भागु
क्ष्मीप्सिततमत्वं गोरप्यस्त्येव तर्हि कर्मत्वाविवक्षायां शेषत्वविवक्षायामपि षष्ठीबाधनार्थमिदं यदा तु द्रवद्रव्यनि
वि३ ष्ठविभागानुकूलव्यापार एव दुहेरर्थः तदा गोरपादानत्वाविवक्षायामपि अनेन द्वितीया अपादानत्वविवक्षायां तु पंचमी
व गोः पयस्यत्वपेषष्ठी स्यात्। बलिं याचत इति याचधातोः स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयजनकव्यापारानुकूलव्यापारो
ऽर्थः तत्र तदुभयजनकव्यापारो बलिनिष्ठो दित्सोत्पत्तिरेव। तदनुकूलव्यापारो क्षीयतामित्याद्यभिलापयं गोऽपि दित्सयपि याचको
याचकनिष्ठः पौरवेण गां दित्सया पिषत इतिकेयेऽनास्यविवरणात्। अत्र कर्त्तुरिति प्राप्तकर्मत्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वं न चा
पादानत्वप्रसक्तिः बलेर्गां जिघृक्षतीत इत्यर्थस्यैततो [redacted] प्रत्ययात्। बलेर्गां याचत इति प्रयोगस्याकदाप्यभावात्तदुक्तं
भाष्येण याचना दपायो भवति याचितोऽसौ पायदिति तदपायेन युज्यत इति एवं च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावेन नतयो
गेऽपादानत्वमिति तदाशयः कैयटोऽपि याचिभिक्षिप्रच्छिविषये कर्मसंज्ञैव नान्येत्याह यदा तु स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्प
त्त्युभयानुकूलो व्यापारोऽस्यार्थः स्वत्वे च बलेर्निरूपकतासंबंधेनान्वयस्तदाप्यनेन कर्मत्वं पूर्वविषयस्य कस्याप्यप्राप्ते
रिति दिक्। अविनीतमिति। अत्र याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीति श राम

दनिपर्नेनंप्रक्लिनेदनस्य हेकारणत्वावगमात् ओर
व्यापारानुकूलोविक्लित्त्यनुकूल २ पारानुकूलो विक्लि सनुकूलव्या ४

दृष्प्रयोगादिजनकोज्ञानविशेषः तंडुलानिति· [redacted] नुसन्तु [redacted] नुकूलँव्यापारो धात्वर्थः तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं नि
र्वर्त्तयतीति केयटादिभिर्विवरणात· अत्रौदनः प्रधानमुद्देश्यत्वादिदमेवाभिप्रेत्य सन्ध्यर्थः पचिरिति कर्त्तुरिति सूत्रे भाष्ये भाष्ये
यद्या ध्यर्थत्वे एवं विक्लित्तेः करणत्वविवक्षातः तंडुलानामोदनं पचतीति विकारयोगे च षष्ठी तंडुलविकारमोदनं वि
क्लि[?]त्या निष्पादयतीत्यर्थः इदमपि तत्रैव भाष्ये एवं काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ बु[?]सन्तु [redacted] नुकूलव्यापारोर्थः तत्र वि
कृत्याश्रयत्वेन काष्ठस्योत्पत्त्याश्रयत्वेन भस्मनः कर्मतेति बोध्यं अत्र च नेत त्वत्र विषयता दुहादिष्वगणनात· गर्गानिति
त्व संप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः शासनरूपो दण्डेरर्थः शासनं नियंत्रणं अत्र शतं प्रधानमुद्देश्यत्वात् अ
त एव गर्गाः शतं दंड्यं तामर्षिन स्म राजानो हिरण्येन भवंतीति भाष्यं वाक्यशेषाच्च केवले निग्रहार्थे न दंडिः गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्तेरयुक्तत्वाच्चात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः अर्थिन इत्यत्रार्थनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्तीत्यर्थो हिरण्येनेति
करणेन्तृतीया· गृहेस्ताद्दशव्यापारमात्रेर्थेश्रितिनं दंडि समानार्थः सः अत एव कृशास्ता दियहणं चरितार्थम् तेन जय्यी र
ह्युत इंश क्रमित्त्वसंगतः प्रयोगः पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार घुत रूमिसे वो चितं अजामिति संयोगोत्तरकालिक
विभागासमानाधिकरणसंयोगानुकूल व्यापारोपत्तदनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः तथा पत्तिं चिदधिकरणक्वचिरास्ति
यद्वा प्रकृत्यादित्वाद्द्वितीयां बाधित्वाद तृतीया हिरण्यमिति पञ्चक्रा अर्थ तानेतादृशर्थः एकदेशान्वयस्तदन्यपेसमासमध्ये भाष्यप्रामाण्यात् एवमेव प्रान्येन्धनीस
पिको ध्वं सप्तमार्थे तृतीया २

स्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापार स्यार्थः व्रजो गां स्थापयति व्रजेन गां स्थापयतीत्यर्थस्य व्रजे गोः स्थितिस्तत्र तां स्थाप
351 यतीत्यर्थस्य च ततः संप्रसार्यादि तिभाष्ये कैयटेयोः स्पष्टं प्रधानमिति जिज्ञासाविषयार्थज्ञापनानुकूलव्यापारः पृच्छेरर्थः
स च व्यापारः केन पथा गन्तव्यमि त्यभिलापादिरूपः अत्र ज्ञापनाश्रयत्वेन माणवकस्य कर्मत्वे ज्ञानविषयत्वेन च पथस्तत्वे
पारो ५ बोध्यं यद्वा जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलो व्यापारः संबंधसामान्येन च व्यापारे माणवकस्यान्वयस्तदाप्येनेन कर्मत्वं प्र
स ५ ष्टविषये कस्याप्यप्राप्तेः यत्वत्र माणवकान्मार्गोपदेशग्रह्णातीत्यर्थे पादानत्वे प्राप्तमिति तन्न न प्रश्नादेवापायोऽभ
वति एष्टोऽसौ यथा चेष्टेत तोऽपायेन युज्यत इति भाष्योक्तेः त्वदुक्तार्थस्य ततोऽसंप्रत्ययाच्च एतेन माणवकापपृच्छतीति संप्र
दानत्वमित्यपास्तं कर्मसंबंधत्वेनेच्छाविषयत्वाभावात् तदप्राप्तेः पूर्वोक्तभाष्यकैयट विरोधाच्च दत्तमिति विभा
गा कूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चिन्नोतेरर्थः वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थे त्वपादानत्वं विभागपूर्वकादाने चिनोति
र्वर्तते धर्मं ब्रूते इत्यादि प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारानुकूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः प्रवृत्तिपर्यवसायिप्रतिपत्ति
जनकव्यापारजनकव्यापारः शास्तेः स च व्यापारः संध्यां विधेहीत्यादिघटितोपदेशरूपः अत एव शास्ते ब्रूञा न समाना
र्थत्वं यद्वा ज्ञानानुकूल उक्तव्यापारो धात्वर्थः विषयतेव च फलतावच्छेदकः संबंधः तद्वावचना दिकर्मणा धर्मेणमा राम

विध्यादि र

३५१

× नयु ५ ×

(व्यापारानुकूलव्यापारो नैरर्थः (संयोगस्य फलता)

(विच्छेदकः संबंधो [redacted] · तदनु ५

× जानिष्ठः ५ ×

एवकस्याभिप्रेयमाणत्वान्तस्य संप्रदानत्वं ॥ शातं जयतीति जिन्नुमिभवे जिजपेऽस्य तु न ग्रहणं तस्याकर्मकत्वात् स्व
संपत्तानकदानानुकूलतिरस्कारापरपर्यायपराभवाख्यो व्यापारो जिधातोरर्थः विभागपूर्वक स्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्या
पारमात्रार्थकत्वेऽपादानत्वं ॥ मथ्नातीति अंतर्गतसारभागोत्थानानुकूलव्यापारफलकव्यापारविशेषो मथेरर्थः उत्था
नमूर्ध्वदेशसंयोगः उत्थानानुकूलव्यापारमात्रविवक्षायां कर्मत्वाशक्तिपाश्रयत्वविवक्षणेऽधिकरणत्वं ॥ अत्र दी
अत ५. निधिगौण ॥ कर्मएवामृतमंथुनिधिर्मंथ इत्युपपद्यते मुंतीति परा ज्ञानपूर्वकग्रहणानुकूलव्यापारो मुषेरर्थः परे
द्रव्यस्वाम्यादिः अत्र विभागांतर्भावे देवदत्तस्यापादानत्वं बोध्यं ॥ नयतीति [redacted] संयोगानुकूलो व्यापारो ग्रामनि
ष्ठावहुतत्त्वणबत्वादिरूपः एवं च व्यापारद्वयेनो अजानिष्ठ ग्रामसंयोगस्योद्देश्यत्वाच्चाजाप्रधानं तत्से
पयसि दध्यानयतीत्यादौ वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तच्छब्देन प्राधान्यात्पयसः परामर्श इति मीमांसकाः ग्राह्यात्तु पयस्थाने दध्या
गमनेनार्थप्राधान्यमादायनेयाः स एव स्कंधग्रहणादिपूर्वीवहेरर्थः गासनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः बलात्तग्रहण
पूर्वकं देशांतरप्रापणं हरतेः कृषिरत्रमादिसाहचर्यात्त प्रायणार्थएव न विलेखनार्थ इत्याहुः ननु भाष्ये दुहिपाचि रुधि
प्रच्छिभिक्षिचिरा सनीवहिहरतीनामेव ग्रहणस्योक्तत्वेनान्येषां ग्रहणं निर्मूलमिति चेन्न चनान्येषां ग्रहणमित्यर्थस्य

प्रमाणत्वाद् जानिष्ठ ५

केयटेनोक्तत्वात्तच्चिन्त्यं चजयते: कृषतेर्मध्ये मुषेर्दण्डयते: पचेरिति माधवेनोक्ता: अतएव गर्गा: शतं दण्डिता मिति वृद्धिम
३५२ 352 त्रस्य च्चाक्रुष्ट व्यायाम शारवे तिलत्त्वानामिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः एतेन पचेर्योगे तण्डुलादीनां संबंधत्वेन विवक्षायां
र्मत्वमानाभावेनात्र तस्याप्रामाणिकः पाठ इतिपरास्तं अतएव तंडुलानामोदनं पचति तंडुलानोदनं पचतीति प्रयोगद्व
यो पपत्तये प्रागुक्तरीत्या पर्थः परिचित्यनेन द्वितीयप्रयोगमुपपाद्यो घप्रयोगोपपत्त्ये विक्लित्ते निर्वर्त्तनेन करणत्वमाश्रि
त्य विकारयोगे षष्ठ्याश्रिताभाष्ये अन्यथा क्रियान्वयेपि मातुः स्मरतीति वच्छेषत्व विवक्षायां तदुपपादनं संभवेनवि
क्लित्तेः करणत्वाश्रयण पूर्वकं विकारयोगषष्ठीपर्यन्तधावनेवीजानापत्ते: नानासको हरदत्तेनेंपचेर्दुहादिषुपाठइत्यु उ९
क्तं तदेतेनपरास्तं पःपन्नु कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्त्तिकोदाहरणेउदुंवरः फलं प
च्यते इत्यत्र केयटेनोक्तं पचिरत्र विषये द्विकर्मकः वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवात् वृक्षोकृषितं कर्मतस्ये वचयदा
कर्तृत्वविवक्षा तदा यं कर्मवद्भाव इति वृक्षस्य पाकमिति वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः एवंचपचेर्विक्लि[redacted]नुकू रु२
लव्यापारानुकूलव्यापारोर्थः तत्र विक्लित्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वाद्वृक्षः कर्मतदा कालादिः कर्त्ता विक्लित्यनुकूल
व्यापारार्थकत्वे विक्लित्याश्रयफलरूपकर्मद्वारा व्यापाराश्रयत्वेनाधिकरणत्वं तत्वेनाविवक्षायां चाकथितकर्मत्वमि राम
३५२

प्रयोगस्य कर्तृत्वं तत्सूत्रविषयत्वेनाभिमतं लघुहिमालस्य परिगणनं लोके परेण रक्षा गोपयोगरिति सूत्रस्य भाष्ये ... रूपकर्म कथितं कर्मत्वेनाभि-
व्यञ्जितं तस्य पदार्थे त्वेनाभिव्यक्तानन्तर्गत्वाभिधानमाह ... ३ × सर्वत्र कर्म कर्तुर्व्यापारपरित्यागेन कर्मत्वविवक्षाया एव दर्शनात् ॥२

तितदाशय इति तन्न । तत्र भाष्यतोऽस्या कथितं चेति सूत्रविषयत्वालाभात् । व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरीप्सिततममिति क-
र्मणो हृतस्य एकव्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षयापि भाष्यस्य रूपपादितत्वादिति तन्मात्रसाधकत्वेनोपन्यसितुं पुरुषं कै-
घटेष्यकथितपदे प्रधानपरं स्वरूपकथनमात्रं न त्वेतत्सूत्रोदाहरणत्वबोधकमिति ... ननु माधवेन तारेयी हस्तयामा-
चेत्याजेर्द्वीपेष्वसंग्रहः कारिकायां च शब्देन सुधाकरमुखैः कृत इत्यनेनान्येपि संगृहीता स्तोकमिति नो काशिति चेन्न ऊनरस्-
त्रोपलक्षणभूतगत्यर्थानां तत्पेववचेसंशास्यचेन तत्समुच्चयस्य सुधाकरादिभिर्व्याख्यातत्वात् तत्रालौ कर्तुर्णौ कर्मताभ्यु-
पगमेन तेषामकथितं चेति सूत्रानुदाहरणत्वात् गतिबुद्धीति सूत्रे एषामुपसंख्यानं कार्यमिति तदाशयः वस्तुतो ग्राहे-
र्बोधनार्थस्य गतिबुद्धीत्येव सिद्धम् । अत एव तमाहोकुलविद्यानामर्थमर्थविद्वांवरः पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राह-
यत्विति कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहे र्बुध्यर्थतया गतिबुद्धीति सूत्रेणालौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वोत्तरा-
र्द्धे तेनेति विभक्तिपरिणामेनान्वयमाहुः अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिदेहे सपुरं पिनाकीति भट्टिश्लोके च जयमंग-
लाकृता जिग्रहत्तत्त्वनेन धनुषा भगवता त्रिपुरं दाहः कृत इति कोधितवानिति व्याख्यातम् । अन्यस्य तु द्विकर्मकत्वेनेष्टं भाष्यानु-
[redacted] किंच ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे जापापतिं ग्राहितवान् धर्मात्मा मितिं न सिध्येत् । तत्र हि एवं ते कर्तुर्विवक्षे क्तेः १

मणि। कर्मत्वादिना दाप्यो गंधमाल्यरूपकर्मत्वेन प्रसज्येद्दष्टसिद्धिरिति चेन्न णिजुत्तरसत्वे प्रयोजक॰

मिण इति प्रयोज्यधेनुरूपे कर्मणि णिजः स्यात्। तथा च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहे व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थ
जाया २ ३५३ 353 भावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यात् सिद्धांते तु प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये येति विग्रहः ततो जायापदेन तृतीया तत्पुरुषः ननु
धेनुरूपप्रयोज्यकर्तृ जायायाहेतुसंज्ञावश्यकत्वेन हेतौ च कर्तृ प्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यायाधेनोः कर्तृत्वसंपा
दनार्थं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्व विवक्षाया आवश्यकत्वेन दृशार्थस्यैव चेतन्न कर्मणि ज्ञानिभिन्नको टौ प्र
वृत्तेनेद्दशे विषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् न च निवृत्तप्रेषण प्रतिग्रहधातोर्णिचि गंधमाल्यकर्मत्वे
वक्तुं प्रसज्येद्दष्टसिद्धिः जायापदेन पंचमी समासः षष्ठीसमासो वेति वाच्यं प्रकृत्यैव तदर्थलाभे णिजुपादानस्यानु
पपत्तापत्तेः न च गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेऽन्यपदार्थपरत्वमिव विग्रहे प्रतिग्राहितशब्दस्यैव नु
पदत्वेपि वृत्तौ गंधमाल्यपरत्वं भविष्यतीति वाच्यम् अन्यपदार्थाद्यंतर्भावेणैकार्थीभावस्य सत्त्वेपि तत्सत्त्वे नांगी
कारेप्यन्यांतर्भावेणतत्स्वीकारे मानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः तारेरपि गत्यर्थत्वात्सिद्धं हृधातोर्जलरूपोत्तरदेश
संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वात् दीपपत्नेश्चाकर्मकत्वादेव सिद्धिः अंतर्भावितण्यर्थे क्षिपयति शास्त्रार्थं शिष्यानि राम॰
त्यादौ तु बुध्यर्थत्वादेव सिद्धिः क्वचित्तु दापेरिति पाठः तत्र दंडो दाप्यश्च तच्छनमिति स्मृति प्रयोगात् तस्माजितेः फलमुत्तरवा ३५

स्या इति विग्रहः जायाप्रतिग्राहिता तन्नीता तत्पुरुषः कर्तृप्रत्यय विवक्षयान्यपदार्थस्य षष्ठ्यर्थत्वं प्रत्येतितीयां नार्थत्वं वा प्रतिग्राहित गंधमाल्याभिप्रेतार्थ निवहव्रीहौ जाया
पदेन क॰ समासः इत्यत्र निवृत्ते च तृतीयातत्पुरुषः विधायकाभावात्तन्नीयांते न प्रतिग्राहि तेत्यस्य सामर्थ्यपि समुदायेना सामर्थ्याच्च एकदेशद्वारकं समुदायेन सा
मिल्यगतिकगतिः

दुग्धपात्ररूपे प्रधाने क्रिया उपयोगनिमित्तमपूर्वविशेषो नु विशेषाश्रितो लेखनपरत्वेन तत्तदर्थं निर्गतमाचरितं क्रियते ॥ १

एवं धात्वर्थतोऽन्यार्थस्यापादाने क्रियावत्त्वेन प्रयुज्यते यः स
उपयोगः कर्मरूपस्तत्प्रसिद्धेरेवं भुवि शास्त्रे अपादानादि

परेषु भाष्ये कारकप्रसङ्गे विधायकस्य कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वविधिविषयाभावे इत्यर्थः यत्वे तद्विषये तत्पापूर्वविषयाभावेऽ
सर्वे इति तत्र अनेन पूर्वेण कर्मत्वे विशेषाभावात् न च पूर्वविषयादिवदपादानसम्प्रदानादि तादर्थ्ये तथासंबन्धत्वेन धा
र्थ सिद्धमिति वाच्यं सर्वसूत्रबोधितकर्मसंज्ञेऽर्थे विहितमपादानं कर्मत्वेनान्यत्र कर्मबोध्यकत्वात् किंच कर्तुरीप्सितप्रश्नप
वाद एव तदभावे तद्विषये प्रसक्त एव ज्ञापकः तस्मात्प्रश्नपवादत्वमात्रेणानसंबन्धत्वे न बोधकत्वादिति चेन्न सत्त्वमपि तत्त्वेऽपि सर्वत्र
तदभावे संज्ञासिद्धौ कर्तुरीप्सितादिसूत्रद्वयं न कर्तव्यमिति शङ्कापरसूत्रे तस्य भाष्यस्योक्तेर्मार्गेण चरितार्थतोपादानादि तेषामपा
दानत्वमीप्सितमात्रस्थाने न कर्मत्वं स्यादित्यनिष्टवारणार्थं तत्कार्यमिति समाधानपरस्येप्सितमेव तु प्रयोजनस्यान्यस्य भविष्यत्कृ
भिर्तेने तिभाष्यस्य वार्थं सङ्गतापत्तेः अस्य संबन्धत्वप्रकारकबोधार्थतया तयोः कर्मत्वप्रकारकबोधार्थतया शङ्कायां एवा
नुत्थानात् अतेन हि भाष्ये एतत्सूत्रद्वयबोध्यकर्मत्वस्यैकशक्तिरूपता ~~[illegible]~~ तोपते इत्यस्य निरोधः आद्यसूत्रद्वय
विषये कृत्प्रत्ययतान्त्रिकपाजनकृतो समानाधिकरणा एतादृशविषयेऽप्युक्तिपाजनकत्वमात्रसमानाधिकरणसेत्तिअत
एव दुहियांदोऽपि पयोनेतदस्तुदाहरणं कथितात्र पूर्वोपादानसंज्ञेऽपि बोध्ये भाष्ये न तु कर्मसंज्ञे सम्पूर्णे नापि कर्तुरीप्सितसिद्धत्र कर्म
संज्ञे निबोध्ये किं चैवं पयसोऽपि कर्मत्वाविवक्षायां मनेन कर्मत्वापत्तौ तत्रापि कदाचित् एतादृशः स्यु अजयाने दुहादीनामिति तत्राकथि
तं चेति सूत्रविहितकर्मसंज्ञकत्वेऽपि व्याख्यानत्वेन व्यवहारात् न च कर्मपदकत्वाभावः जोरूपकर्मणा तस्यापि प्रयोगात् ~~[illegible]~~
~~सीकुदस्तु पयसइत्यमौ सत्त्वमिप्य वहारात्~~ ~~योगापि~~ ~~[illegible]~~ ~~षष्ठी~~ ~~भाष्य~~बोधितकर्मनिरूपितसंबन्धार्थकषष्ठीमत्त्वे

तदभावे

[illegible]

माणवकं धर्मं ब्रूते इत्यादौ उपयोगस्य देश्यत्वसत्वाच्च । एतेन प्रयोज्यकर्मत्वे : अप्रधानकर्मप्रयुक्तत्वाभावान्न दोष इत्यपास्तं उपयोगस्य कर्म... तुरीयकर्मत्वे नोद्देश्यत्वे न्या-
न्ते दोषस्य दुर्वारत्वात् ॥

तत्सूत्रेऽप्रधानत्वमपि कर्मप्रयुक्तत्वमिति पक्षेऽपि दोषाहन्न चाप्रधानकर्मपरपर्यायप्रयुक्तत्वमत्र त्यागेऽमेव प्राप्य इत्येवं चेत्त्वत्प्रलापप्र-
सोपितत्वापत्तिरिति वाच्यं । पत्रे तस्य सत्त्वान्तरे ण लिङ्कर्मत्वे पत्रस्य तान्तरसिद्धकर्मत्वेन कर्मसंबन्धार्थिका षष्ठीसर्वे नादोषा-
354/1 त्त एते नापि गौः कर्मत्वादि वक्तव्यापामनेन कर्मत्वमिति निर्देशे । कर्मदुग्धस्य कर्मनिष्ठ धात्वर्थस्य निमित्तमिति सर्वेऽपि दोष एव । ग-
वि विभागानुकूलव्यापारस्य पयसि सत्त्वेऽपि गवि तस्यापि तन्निमित्तत्वात् । न च कर्मनिमित्तत्वमेव कर्मप्रयुक्तत्वं । बलिं याचते
वसुधां दुग्धं धर्मं ब्रूते इत्यादौ बलिदुग्धादेर्वसुधाद्यमीदान मित्तत्वाभावे न दोषापत्तेः । न चोद्देश्यत्वमस्याप्रधानत्वाभावः
शाब्दार्थप्राधान्यापोरन्यतरस्य एवानिगमकत्वाभावात् शब्दशास्त्रे शाब्दप्राधान्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाच्च । वस्तुतस्तु धर्म-
गो पयस्तु वाक्ये तयोस्तस्यामवश्युद्देश्यत्वसत्वाच्च । व्यापार द्वयप्रयोज्य प्रयुक्तत्वमपि तादृशरूपे प्राधान्यादित्येतन्न प्रयो-
ज्यकर्मण्येव पतितव्यानि एषां कर्मणामप्रव्यानं च । गुणकर्मणि गोदिविधिः सर्वत्र सुबन्ताद्धि तद्युक्तिः सुबन्तगुणे इति भाष्ये
एसत्र ऋचपथिकमये... प्राधान्याप्राधान्यप्रग्रहणस्य बोधनाच्च । परतुत्व प्रयोज्ये कर्म दोहे नाप्यमानत्वेन गोः प्रश्ना-
गकर्माभावात् प्रयोगादनात्मकर्मस्य... वत्स गद्याणं संज्ञानेन निष्पाद्यत इति भासमानक्रियान्तरं नत्वेगवादीना-
मीप्सितत्वाभावोन्यार्थत्वात् क्रियागवत्तेः । पयसस्त्व निरुक्ताप्रयोगेऽकेप्सितत्वमेव यथोक्तं प्रयोजनमसुतरामिति गौणदोष इति तन्त्-
कत्तुरीप्सितमित्येवं हत्त धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपस्येप्सितत्वस्य कारणार्थतासिद्धिस्तत्र भाष्योक्ता मा-
तुमात्त्वे... दोऽभ्युपरत्वात् तुरीयमिति कर्मत्वमिति कुण्डारस्तत्र भाष्यविरोधश्च विभागस्य संबन्धिकृपसादेन्तत्वे न पयसोऽपि 355

तेनिर्विकल्पानुकूलव्यापारस्यवक्तृनिष्ठस्यसविकल्पकरूपस्यप्रधानधात्वर्थत्वमाश्रित्यकर्तृत्वविवक्षायांकर्मस्याक्रियफलत्वा
क्रियफलेपिसकर्मकत्वाद्दशायांकर्मवद्भावाविध्यर्थेदुहिकव्योः सकर्मकयोः कर्तापिकर्मवद्भवत्यत्रसकर्मकयोरिस्युक्त्याऽकर्मकत्वेवे
कल्पना ... कृत्वाकातदशाप्रहारितिसूचितं तत्रद्वैपरोविपचिरत्रविषयेद्विकर्मकः उक्तस्यपाककर्मतरेणफलपाकासमवायदनोकर्मत्वंक
मितस्यैवपदाकर्तृत्वविवक्षातदाकर्मवद्भावइतिवक्तृस्यपाकइतिपूर्वनिर्विकल्पानुकूलव्यापारस्यविविक्तिरूपमतरेतरार्थः अर्था
तरेकर्मस्याक्रियफलत्वेप्याक्रियफलत्वेदुरूपपादकर्मणः कर्तृत्वंच अकूथितमिलसकर्मत्वेनोपनिषद्विताभिलर्षः एतेनतद्रूपदुहादिषु
पक्षेः पाठइत्यपास्तं एवमेवशब्दकमसिद्धोदितइत्साधुपपत्तिः दुहादिष्वपुगवादीनामेवपयोनिष्ठविभागानुकूलोपोगोनिष्ठोव्यापा
रस्तदनुकूलव्यापारस्यशब्दतः प्राधान्यात् गर्गाः शतंदंडितामित्यादौगर्गाणां × प्रधानकर्मत्वे × मेवतत्वमितितत्रैवकर्मत्वमिति
प उद्देश्यत्वरूपमार्गप्राधान्यंवृशतस्येतमनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधात्प्रशतात्वमितिरितिनवद्धिस्तत्रस्वभावाविरोधः एकेतुव्या
पारार्थत्वेदुहादियोगेत्वप्रधानेदुहादीनामिलुक्तेरप्रधानकर्मैवाभिधानम्‌ अन्यथाप्रधानकर्मणोविवक्षितोक्तत्वप्रधानस्याकर्मत्वापत्त्या
दावेवस्यात्‌ अप्रधानत्वेचोक्तप्रधानकर्मणिनत्वंतत्रतत्रार्थेगवादीनामेवप्रकृतार्थत्वाभावात्‌ प्रधानकर्मएवपारस्यैवइत्यादिरूपाद्धे
दुहादिषुसर्वत्रप्रकृतविधिविषयस्तत्वात्तेषामनुदाहरणत्वमवकूथितेचेत्यत्रोतिवादनंप्रातपूर्वोक्तापत्तेर्गुणकर्मण्यादिवि
धिः सपरेइतिकेचिद्दपरेणप्रधानेदुहादीनामिलुक्तेः सर्वेषांपूर्वविधिविषयाविवक्षायांसुदाहरणत्वमितिदर्शयितुमु
क्तव्याख्यातंचैवमेवकेपठेननवचार्थेदुहादिषाविपूर्वोक्तत्वात्प्रधानाप्रधानकर्मणोः सत्वेनकथमस्यस्वोदाहरणत्वमिता

न च मते तु त्र चाङ्गानां पाः कर्मत्वं दुरूपपादं x प्रधान x व्यापारद्वयं जनकत्वाश्रयत्वाभावात् न चाङ्गानिष्ठ गामसंयोगस्यो द्देश्यत्वात् लंघ्ने ते संस्कारार्थ मग्रामं प्रजानयनेया मति ष्ठा जाम योगस्यैवो द्देश्यत्वेन तत्स्यानिया मकत्वान्नायं तत् गां दोग्धीत्यत्र पयस संभवात् पयसा निष्ठो योविभागानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः इति तु न युक्तं गोः पयस्त्व जाति गवा पय स्त्या जयतीति केपटवि रोधात् २

पदेन १

सर्पिकृतेति वाक्ये तत्रत्याहते षु पयआ द्येना प्रधानं कर्मनचतत्रेष्यते इति दुहादि विषये कर्मित्वं चेसेत द्वो घ्य स्ये गा प्रधानं ग्रहण

354
1

मिलाशयेन तत्ता सर्पि कृता सिद्धेः उद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वादि रूपे प्राधान्याप्राधान्ये वक्तां मे तन्त्रा घ्यस्यो ऽर्थ तात्पर्य कृतानुप पत्तिरेवेति योर्थः तत्र पूर्व मते ष्पपरेत्र विधोगुणकर्मणीत्युक्ते रप्रधाने दुहादीनामित्यादि ग्रहणे न गा सर्भो दिग्रहणमप्रयवस्य पयस्येते कर्तृत्वं कर्म एवेति प्रधान कर्मणी सेत दर्थमत मपर आहेत्यादि कारिका पा प्रयुक्ते : पूर्व कार्ये एगु एव कर्मणी युक्ते बुद्धिप्र लवसानार्थ शब्द कर्म कृत्पते त्युद्धि कर्मकृतु पर्यायेण कर्म द्वये ऽदयः तत्र प्रधानं कर्मप्रकोप्य व्यापारजन्य फलाश्रयः त व्यापारस्य शब्दतो ऽप्रधानत्वात् गत्यर्थ कर्म कृत्पते तु अप्रधान कर्मण्येव पूर्व कार्य णाप्य युक्ते ष्टित पुनः कर्तु राप्सित एव इत्युक्ते अजाग्रामं नीयते इत्यादावजादेः प्राधान्यमप्युक्तमेवो त्तरदेशसंयोगानुकूल जातिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारो हि नयत्यर्थः ततः सूत्रद्वयाविषयाणां द्विकर्मकाणा मकाप्रधान कर्मत्वपारस्य पद इति तद्व र्थ मित्याशयं कृतया द्विकर्मक अन्येपी त्युक्तं नीव सोहरते श्चाभिलषितार्थकं तथैव कथं द्विकर्मक त्युग्रहणं इति तत्राद्यपादेन व्यापारद्वयार्थक द्विकर्मक संग्रहः धात्वानां व्यापार द्वयार्थ कत्वात् गत्यर्थानामिति जाति कृत्वात् सूत्रविषयो फल द्वाणेनेताव तान्याद्दिनामेतत् सूत्रविषयत्वेऽनमाने एवं चाष्टाध्यायी कर्माणं दुहादिषु गणनम वीनां नामिर्मूलमेव अस्या तो पयोग इति सूत्रे भाष्ये दुहि याच्योत्स्यस्पादिगणनं स्यादि कः द्विकर्मकं वृत्त धातुनां कर्मत्वाविव क्षयाक्रियान्वये षष्ठीनाना भिधानात् गोः पयो दोग्धी सतो गो संबन्धि पय इत्येव बोधात् षष्ठ्यं तस्य स्वान्वयो ग्यनाम सम्भिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो युक्तत्वे प्रयात एव तद्दुग्धानामो दनं पचतीत्यादौ पूर्वोक्तैव पच्यादिक्र दयोन्वयः षष्ठीतं दुग्धं निष्क्रयेको दनं पाकेनानिर्वर्त्यमितिभाष्ये ऽक्तः एवं त्र संबंधत्वे नाविवक्षापादितीयार्थ मेतादिति कर्तुरीप्सित इत्यादि

दुहपचामिति निरूपणं ६

तेरिस्यादि महाकविप्रयोगात् सुधाकराद्युक्तेश्च तथैव चेति भाष्ये चकाराच्च दापि स्वाजिमोचीनां गत्स्यादि सूत्रे उपसंख्या
नमेव वो धं गवां पयस्त्याजयन्ती तिकैयटादि प्रयोगात् पोरवेणगां दिदायविषत इति कैयट प्रयोगाच्चो पसंख्याने भाष्य
स्यगमकस्याभावाच्च नोपसंख्यानं त्वाजितेरिस्यादि प्रयोगाश्च युक्त एवेति केयटानुसारिणां पंथाः केयट प्रयोगे गवेति
करणे तृतीयेति तु न युक्तं गोः पयस्त्यजतीरेव दन्तो गवा पयस्त्याजयतीति संदर्भासंगतेः यत्तु स्वाजे दुहि समानार्थ
[illegible] त्वमिति तन्न अंतस्थित वस्त्र त्याजनार्थं [illegible] समानार्थत्वाभावात् अत एव नी हृ कृष्ण हृ तां च रिता
र्थम् दंडो हाप्य श्चेति तु धां दसंबोधं चूर्णनिबंधनेति शकारमस्ति चोदितं परस्मैपदमिति सूत्रस्य भाष्य प्रयोगादिति [illegible] भाव
त्तु हिहिं रुधि पर्याय: एवं च दुहियाचिरुधि प्रच्छि भिक्षि चिञामिति भाष्य याचिपर्याय भिक्षिग्रहणं स्पष्टार्थं याचिग्रहणं त्वनु
नयार्थकस्यापि ग्रहणाया वषपकमिति भाव: अत्र वदंतिकारकाधिकारात्क्रियाजनकस्यैव तत्वेन तत्तत्फलाश्रयत्वादिरूप
नं३ कर्मत्वाद्यविवक्षायामपि तत्तत्क्रियाया मतद्धाधिकर्मणां जनकत्वेनान्वय उचित: संबंधित्वेन विवक्षायां तु तेषपि षष्ठी भवत्ये
व यत्रापि कारकाधिकारे जनकत्वासंभवस्तत्र तु द्वारोपेण निर्वाह: तंडुलानामोदनमित्यादौ विकारयोगषष्ठीपर्यंतधावत्तेनु
उपायांतरमेव पचे: पाठोऽनिर्मल एवेति तत्वमिति स्या:काल इति व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्च देशशब्देन कुरूणां

अत्ररोधपत्रत्रयं इति ८ नं८

३५४/३

चालादिरेव गृह्यते अत एव वाक्षिशी ड्स्यासामिस्यादेरप्यारितार्थं अत्र वार्त्तिके कर्मकशब्देनासंतताविद्यमानकर्मक एवेति कालेः३
नाग्रहः संकोचे मानाभावात् एवं च पचादीनामविवक्षितकर्मत्वमासंपद्यतीति प्रयोगो भवत्येव गंतव्यो ध्वेति गंतव्यत्वेनप्र
सिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरित्यर्थः गंतव्य इति किम् अध्वानं स्वपितीति स्वपितेः स्वापमात्रार्थकत्वमाश्रुतं शब्देन च
ना लोके कालत्वेन प्रसिद्धमासादेरेव ग्रहणं तेन घटमास्ते इत्यादि जन्ममात्रस्य कालत्वात् प्रसिद्धः वस्तुतो जन्ममात्रस्य क्रि
कालादिभिधय५ यायाः काल्लत्वं किंतु कालोपाधित्वमेवेति मंजूषायां निरूपितं कर्मसंज्ञक इति अत एव आस्यते मास इति कर्मणि लादयोपि
एतेनैवाद्वितीयेति पठंतः परास्ताः यत्तु द्वितीयकालाध्वनोरिति सूत्रे आस्यते मास इत्यादौ प्रकृतवार्त्तिकेन मासस्य कर्म
त्वात् कर्मणि कालाध्वनोरिति प्राप्त द्वितीयाबाधकमर्थं प्रवृत्तस्य कालाध्वानौ कर्मवदिति वार्त्तिकस्य प्रयत्नस्य वानायभा
प्यउक्तं प्राकृतमेवेदं कर्मेति तस्यायं भावः अस्यायमासनादिपूर्वकं व्याप्नोतीत्यर्थः तथा च कर्त्तुरीप्सिततमित्येव कर्मसं
ज्ञासिद्धेति प्रत्याहो कृते प्रकृतं उत्सर्ग सूत्रं तेन बोधितमित्यर्थः एवं चाख्यं तसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनाभिधानाद्विती
याप्रसक्तिरिति तदाशयः इयं च कल्पना सकर्मकधातुविषयापि अत एवाभिपारीत्यासकर्मकाकर्मकसाधारण कालाध्वनोरि राम
त्येतद्विषयोपात्तं तर्हि दानीमिदं वाच्यमिति प्रश्नो यत्राक्रियया संततसंयोगस्तदर्थमित्युत्तरं च संगच्छते न चात्र कर्मणि लकारेमा ३५४

व्याप्यते वचोते आसनादीनां पूरणत्वेनान्वयः व्याप्तिर्मासादिनिष्ठा फलं मासमास्ते तथ
अन्यथा सकर्मकधातुर्थमस्यावश्यकत्वेनाक्रियये न्यसंगतं स्यात् न चाक्रियर्थमस्यापर्यूपकत्वे कर्मणि ल्यु्पनेन द्वितीयादुर्वारितिनाख्यंतसंयोगस्य
व्याप्तिरूपस्य धातुनाभिधानान्न द्वितीयः तिङ्कृत्तद्धिते[illegible]परीमित्यदोषः१

ण्यादेर्नीनेन कर्मत्वं दोग्धृव्यापारएव हि तस्य पूर्वोक्तप्रपतारूपकर्मतानिमित्तेन तुपाण्यादि सोन तस्यान्यथासिद्धेः ॥१

वक्तेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च प्रसिद्धेरप्रयोगइति चेन्न एतेन व्रजमवरुणद्धि गां व्रजं गां प्रवेशयतीत्यर्थः ततश्चासिद्धे
व्रजस्य कर्मत्वे अथ व्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथं तत्राधिकरणसंज्ञा एवं तर्हि पदान्तरोपस्थानक्रियाप्रतिनिमित्तत्व
मात्रे विवक्षिते न कर्मत्वं नाप्यधिकरणत्वं तदेतदुदाहरणमित्यादि हरदत्तो न मयासीत्तस्माद् दुहादीनामेवं व्यापारार्थत्वेन
वैतदुदाहरणं त्वमत एव कैयटे नञ्घटदुदाहृतं रेगां दोग्धीत्यस्याश्रोः प्रयस्य जातिज्ञापयस्य जनयतीत्यर्थः प्रयोजकव्यापारेण
प्रमानत्वाद् कः सिद्धं कर्मत्वमित्याशंक्य नेतदस्तीत्याशयं तेनु धातुपुत्रिकाविशेषः प्रयुज्यत इति प्रतीतिर्नैकमहतिः क्रियस्यापि
ज्ञानौदि बुद्धिनियोगादिति समाहितं ज्ञो व्यापारो नैवधात्वर्थ इति तदाशयः तथासन प्यपायोपदानाविवक्षते निमित्त
देर्दहनाः भावमात्रविवक्षौ वदुज्ञो सादाने न कर्मत्वमिति चोक्तं निमित्तभावमात्रेत्यस्यक्रियाजनकत्वमात्रेत्यर्थः ॥
४ दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषामिति विधानसूत्राभिविधानिस्पष्टमिति विषयविवक्षा
भावे इत्यर्थस्ता द्विधि विषयाभावे इत्यर्थश्च तत्र देधापाणगणे दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासामेवकृत्यमभि
एतासुपयोगनिमित्तमेवेति चेति व्याख्यातमेतदुपयोगनिमित्तामि[illegible]त्यनेन पाणिना गां दोग्धि पय इत्यादौ पाणादेर्नीनेन
कर्मत्वं दोग्धृव्यापारएव तस्य पूर्वोक्तप्रपतारूपकर्मतानिमित्तेन तुपाण्यादिसो न तस्यान्यथासिद्धेः पद्युदाहृतेषु ॥
तथा व्रजमवरुणद्धि गां नतु व्रजं गां प्रवेशयतीत्यर्थे सिद्धं व्रजस्य कर्मत्वं तत्र व्रजं गां स्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथं तत्राधिकरणसंज्ञा एवं तर्हि पदाव
तो धनक्रियाप्रतिनिमित्तत्वमात्रे विवक्षिते न कर्मत्वं नाप्यधिकरणत्वं तदेतदुदाहरणमित्यादि हरदत्तो प्याह ४

तस्यो १

[redacted] पयो गामित्यत्र तत्वसंगीकसापूर्वविधानिर्लानेनतद्ग्रहणे कृते सिद्धितात्र कुरूणां संज्ञे त्यादि नातत्रगवादेरपादानत्वाद्यविवक्षा

पास्थितपाल्पादे: कुरूणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्ते दुर्वारत्वात् अपूर्वविधावेवेत्यपि परिगणनोत्तरं तेनापादानत्वविवक्षापां कंचम्पे ३३

वगो: पयो दोग्धीति अत एव नात्रात्र धानवाच्यकाधितशब्दस्त भासत्वपादानत्वाविवक्षापामपि परत्वात्कर्मत्वापत्तिरिति बोध्यं

३५४ तत्र दुहिरुधिप्रच्छिशासीनां पूर्वविधिविषयाविवक्षापां दुहरणत्वं पाचिप्रच्छिमिदीणांतादृपपामावादि तुपपादितं दुत्तरा अष्टाने

५ वदुहादपः अर्थपरत्वेच्चैषां नमानं. एतच्छपक्षे पचु दे कोपारहपार्थत्वे कर्तुरिति सूत्रे णौ वृद्धिकर्मकत्वसिद्धेः दुहादिनामविध्य

र्थत्वेकर्तुरिसे वद्धिकर्मकत्वमित्याकूपरसूत्रे भाष्ये स्पष्टं. अत एवात्रसिद्धिग्रहणं चरितार्थं. किंच व्यर्थे तपाधातूनां द्विकर्मकत्वेध्य

र्थः पाचिरित्यादिना भाष्ये स्पष्टं. तथाहि दुहित्वात् तंदुलानोदनं पचातिव्यर्थः पाचिस्तंदुलानव्यनोदनंनिर्वर्त्तयतीति भाष्ये तथाहि

च्छेदनेनिर्वर्त्तनंच पचेरर्थः तयोः सामानाधिकरण्येनाभेदेन नान्वयः [redacted] पच रसत्वात् तु ओदनसंनिधाने तंदुलानां पयः हेतु

धाने गोरिवेशाद्यकर्माभावात्कर्मत्वानापत्तिः एवंचान्येषामपीदं प्रादीनां नीहृकृष्वहीनां च व्यर्थानां कर्तुरिसे वद्धिकर्मकत्वामित्यर्था

दुक्तं. तत्र येव्यापारद्वपार्थंतपाद्विकर्मकत्वेषां प्रधानकर्मण्यपादाने ये गादाना हृद्विकर्मणामिति भाष्योक्तेः प्रधानकर्मणि लादयः प्रधा

नकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठ धात्वर्थप्रधानव्यापारस्यात्र विशेषणएकृत्याश्रयत्वं एव तानिषपे ई दृशप्राधान्यस्येन

गृह्यत्वात् तत्र तंदुलानोदनंपचतिकाष्ठभस्मकरोतीत्यादौ निर्वर्त्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषण कृव्यापारस्येनोक्तभाष्ये

तत्शब्दश्राध्यान्यप्रतीतेः वादितं दुलादिकर्मएप किंत्वादि अपो गः शिष्टानांनादेस्तत्वनुकूलव्यापारानुकूलवित्के दने पचे इति मास्त्रि

साधनीय: एवं विक्लिसत्वनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो विपचेरर्थः पयो दुग्धं कुलं पचाति काष्ठाइत्यादौ तत्रैवोदुग्धस्यकर्मत्वेऽप्रविवक्षितं

३५४

२

सः पच्यते ओदनं देवदत्तेनेत्यपि स्यादिति वाच्यं उभयविधकर्मसमभिव्याहारे तरंतरंगो मुख्येच द्रव्यकर्मण्येवलादि प्रवृत्ति
स्वीकारात् तन्न दोषः स्पष्टं चेदं कालाध्वनोरिति सूत्रे इदमोन्वादेश इति सूत्रस्थे रात्रिरधीतेति प्रयोगे द्रव्यकर्मणोऽविव
क्षितत्वबोधं नच अकर्मककेशेत्यादियोगे तेषां व्यापनादिकृतो कटादेरपि कर्मत्वं स्यात् अधिशीङिति सूत्रं तु शकार्थेच
रितार्थमिति वाच्यं विवक्षाया नियतत्वेनैतद्वार्तिकोपात्तकालाद्यतिरिक्तानां कार्ष्ण्यप्रयत्नेनाविवक्षणात् कालभावा
ध्वदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायत इति हरिश्लोके त्वकर्मकपदमवधुस्तानुवादः अत एव
नचकेचिदपि कालभावाध्वभिरकर्मका इति गत्यादिसूत्रस्थभाष्यं संगच्छते [illegible] प्रकृतवार्त्तिकं व्यर्थं नच प्राकृतमेवेत
स्याकर्मकधातुभिरित्यौपदेशिकमित्येवार्थोस्त्विति वाच्यं अंतर्भूतक्रियांतरैरिति हरिविरोधात् किं चादित्स्यपश्यतीति दृष्टांते
नकरं करोतीत्यादिदृष्टांतेन च भाष्ये समर्थनात्कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रविषयतालाभादिति चेन्न इष्टापत्तेः मुख्यार्थे
तु तादृशप्रयोगस्याभिधानमेव अन्यथा मुख्यार्थे व्याख्यते मासं इत्यादौ द्वितीयाकारणाय तद्वार्त्तिकस्याप्यावश्यक
त्वेन तत्र सात्व्यानस्य भाष्यसंगतेः ~~एवकानिर्कालाहरनेपुद्वितीयार्थः संबंध एव अकथितं चेति सूत्रे~~ उपसंख्यानत्वेन नैप
वंधुकत्वात् एवं चाधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्येव अत एव समां समां विजायत इति सूत्रे समायां समायां विजायत इतिवि
[illegible] तद्योगे कर्मत्वमित्येव तथा सर्वमतिभाष्यप्रदीपोद्योतनिरूपितं [illegible] अधिकरणत्वविवक्षायां वीरतार्थेनानेना
[illegible] त्वविवक्षायामपर [illegible] तया [illegible] सप्ताधिकरणसंज्ञा [illegible] समायां समायां विजायत इति विग्रहं भवत्यस्य समां समां विजाय
[illegible] स्यभाष्यस्यासंगता × ना×१ पनिधिरितोदिकूर

गृहकथनं परमेश्वसंगच्छतइतिदृश्चि गतिबुद्धि शब्दकर्मकाणामितिशब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थः ननुशब्दक्रियकाणा
355 मितितथाहि सतिगतिबुद्धि प्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावद्यत तेन ज्ञापयति कंदपत्योर्नञ्र्णाविति च्यनुल
न्ने इत्यर्थः इदंसूत्रं नियमार्थमितिहेतुमतिचेतिसूत्रेभाष्यकृतः णिजर्थे नाप्यमान स्ययदिभवतितर्हिणत्यर्थ दीना
मेवेतितेनयाचयत्यादियोगेन नव्यास्तु विध्यर्थमिदं णिजर्थकर्मत्वबाधित्वाप्रकृतेरपिधातुत्वेन तदुपात्तव्यापाराश्रय
स्वादं ५ तयाकर्तृत्वमंतरंगत्वादुपजीव्यत्वाच्च प्राप्तं हेतुमतिणिज्विधानेनकर्तृप्रयोजकस्यहेतुत्वेन कर्तुरीप्सिततमस्य
कर्मत्वेनचोपजीव्यत्वं तस्याः नचशाब्दबोधेशाब्दप्राधानस्यैवमुख्यतयाअंतरंगोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षयापिप्रधानानुरो
धित्वेनप्रबलत्वात्कर्मसंज्ञैवोचितेति तेनपरत्वात्कर्तृसंज्ञोचितेत्ययास्तामितिवाच्यं उद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्यप्र
योज्यव्यापारेपिसत्त्वेनांतरंगत्वोपजीव्यत्वयोश्चाधिकेनविध्यर्थत्वस्यैवोचितत्वादित्याहुः तत्रकर्तृग्रहणस्यैस्वतंत्रो
पलक्षणत्वेनोपजीव्यत्वचिंत्यं किंचदुहेर्निवृत्तेकप्रेषणस्मिंश्चिदुहसमानार्थत्वेन प्रयोज्यकर्तुः सर्वथैवर्नविवक्षाणामकर्तृ
कथितं चतस्यनियमत्वपक्षेपरत्वादनेनवाबोविधित्वेतुनोपपद्यते तत्सलितार्थकथनमेवतत्रपूर्वविधाविति तस्मादन्या राम
नधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्यप्रयोजकव्यापारेपिसत्त्वेनलोकेप्रधानराजकार्यापेक्षयामंत्र्यादीनामंतरंगस्या ण्या
धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्य ३५५

त्मकार्यस्याकरणदर्शनादंतरंगादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वेन च तदनुरोधि कर्मत्वमेव बलवदिति भाष्याशयः पाचय
त्यादियोगे तु नियमात्कर्मत्वाप्राप्तौ पचधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वरूपप्रधान्यमात्रापकर्त्तृत्वान्न
तीयासिध्यतीति बोध्यं शत्रून्निति णिचूप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्त्तृत्वमेवात्र द्वितीयार्थः शत्रुनिष्ठस्वर्गकर्मकगमनानुकूल
व्यापारो यन्निष्ठः स श्रीहरिर्गमयतीति रित्या हि क्रमेण बोधः ननु शत्रूणां कर्मत्वे कर्त्तुरीप्सिततमत्वाभावात्स्वर्गस्य कर्मतानुपप
त्तिः न च तथायुक्तमिति सूत्रेण तत्सिद्धिः तस्यानीप्सितत्वाभावात् किं च तत्रापि कर्त्तुरित्यनु वृत्त्या कर्त्तुः क्रियया तथायुक्तमि
त्यर्थस्य सत्त्वादिति चेन्न प्रधानप्रयोजककर्त्तृ व्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाद्वत्तेः किंच णिजुत्पत्तेः पूर्वमेव
स्वर्गादीनां कर्मत्वस्य प्रवृत्तेः नहि तस्यामवस्थायामस्य न कर्त्तृत्वं तु चालन तद्वृहत्परिभाषया पूर्वमप्राप्तिः तत्र स्वकर्त्तृ
प्रधानीभूतध यद्गणस्य प्रकृतधात्वपात्तव्यापाराश्रयमात्रलक्षकत्वात् ननु तत्रैव संकेतितस्यात्रैव कल्पे लक्षणेति चेत् संज्ञात्वानुपहि
तसंकेतितस्य तदुपहितसाधारणे लक्षणे सर्वेहितत्वप्रयोजकोहेतुरिति सूत्रे एवमेव अतएव णिच् सिद्धिरित्युक्तं गम
यति देवदत्तेनेति यज्ञदत्तनिष्ठगमनानुकूलदेवदत्तनिष्ठव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रनिष्ठो व्यापार इति बोधः अत्र दे
वदत्तस्य न कर्मत्वं नीवह्योर्नेति पचयन्नयोः प्रापणमर्थः गतिस्तु प्रापणविशेषणतया विष्टातथाप्यतएव प्रतिषे

हारयति भारं देवदत्तमिय

यथाकथंचिद्गुणस्याप्रधानस्यापि ग्रहणमाहुः अतएव णीञिति चरितार्थम् [illegible] मपाणिच्च प्रकृतिभूतस्य रूपं तस्याधिकार्यत्वेन
गत्यर्थत्वाभावादप्राप्तौ किं तेन केचित्तु अणीञिति निवृत्तप्रेषणं प्रकृतिकरूपं तावलिवि आघ्राणं तत्कर्त्तरि कर्मत्वकारणपक्ष
356 त्वस्तत्रेच यथाकथंचिद्गुणस्याप्रधानांनेव ग्रहणं अर्थग्रहणात् नीवह्योरिति प्रतिषेधोपि न्यायसिद्धार्थकथनमेव अतएव
वनेवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषाग्रहणेनावसरे हृक्रोरन्यतरस्यामिति उभयत्र विभाषे सूत्रका प्रासेऽप्य वहारयति भृ
त्यहस्ता [illegible] प्राप्ते हारयति भारं देवदत्तेनौत्सुक्यात्तं · ध्वनितं चेदं प्राप्तिं मत्वा निषेध उक्त इत्यनेन मनोरमायामित्याहुः नियं
अद तृकर्तृकस्येति नियंतृकर्तृकरूपं तत्प्रकृतिभूतस्य सत्यर्थः [illegible] निषेध इति प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमित्यर्थः नियंतोपशुप्रेरकः न
सारथिरेव तेन वाहयति वलीवर्दान्यवानिति सिध्यति आदिखाद्योरिति प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः प्रत्यवसानं भक्षणं न
त्वेवं नपीयतांनामन्वकोरजि कृयाकथंचिदेतन्मुखचंद्रं चेद्धि काशमांकिमाचामयसेन चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुख
स्पर्शीतत्र चक्षुषोः कर्मत्वानुपपत्तिः सर्वोधान्तरोधेनाचमतेः पार्यनादि इति चेन्न पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात्तदुक्तं
शेषहृशोश्चेत्तस्य विशेषाग्रहणे ज्ञापकत्वेप्यन्यशेनदग्रहणेमानाभावाच्च न चैवं निगरणार्थत्वात्परस्मैपदापत्तिः आ राम
चामयतिलोडंतव्यस्यात्र किं नाचामयेरितिचार्थः स इति तु सलक्षीके हमयंतीतिमवोधनं आदयतीति अकर्त्रभिप्रा ३५६

पे १ प १ द १

क्रियाफलशेषादितिपरस्मैपदं अनन्तरणिच्यश्चेत्यात्मनेपदमेव तद्वादस्यनिगरणचलनार्थत्वात्तस्मात्तेः प्रतिषेधद
तिनिषिद्धत्वात् भक्षेरिति ननुभक्षेश्चुरादिणिजन्तत्वेनाण्यन्तावस्थायांसंभवतिचेन्नासत्यविवक्षायांहेतुमणिजेवमन्यत्र
हक्रोस्तस्येवसंभवात्‌॰ एवंचाणिविवक्षाप्रातियोगिकोदावपिप्रत्यासत्तिन्यायेनतस्येवग्रहणमितिसद्दोषः इदमपिनिषेध
वचनंतत्रज्ञापकंबोध्यं भक्षयतिबलीवर्दानितिपरकीयसस्यभक्षणेपरोहिंसितोभवतीतितत्स्वामिनोत्रहिंसा
दृष्टव्याहिंसांगेभक्षणेचभक्षयतेवनिर्बाधात्वेत्रस्यानांसस्यानांभक्ष्यमाणानांवाहिंसाघृष्टव्यातदवस्थांतेषांचेतन पा ५
त्वात् जल्पयतीति अत्रयज्ञदत्तमितिशेषः लाडनपूर्वकरादोच्चारणेजल्पत्याद्योवर्त्ततेतेनजल्पतिपुत्रंयज्ञद
त्तइत्यादौपुत्रस्यकर्मत्वंस्पष्टंचेदंभाष्यकैयटयोः यदातुपुत्रोधर्मंजल्पतितंदेवदत्तोजल्पयतिवाचयतीत्यर्थः पदार्थो शब्दे ५
च्चारणेजल्पतिर्वर्ततेयदाचशब्दोच्चारणमात्रेवर्त्ततेतदाबुध्यर्थत्वाभावादकर्मकत्वाच्चसिद्धिरितिबोध्यं स्मारयतीति
आध्यानार्थकस्येवस्मरतेर्घटादित्वमितिभावः घटादेर्योगेत्तुणेरणिविवक्षायांस्मरपत्येनंवनगुल्म इतिभाष्यप्रयोगात्क
र्तृत्वंभवत्येवेतितात्पर्यं शब्दायतीति॰ शब्दंकरोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिक्यङन्ताद्धेतुमण्णिच् अकर्मकत्वात्प्रा
प्तिरितिस्पष्टंचेदंकैयटे अत्रवदंतिहेतुमत्यर्थोपात्तशब्देवेतिअभियुक्तैराचार्यैः शब्दशब्देनहेतुमत्यर्थनिर्देशात्त

(अध्यर्थकलाम्)

५१ ५२ भाष्योक्ते नियमार्थत्वे तु ५२ ४

र्थ्यकशब्दशब्दात्क्यङि अपतेरिवास्स्येव पुत्रादि रूपाकर्मयोग इति शब्दक्रियाणामित्यस्य रूपयति शब्दापयतिकर
णानामप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थभाष्यमसामंजस्यं स्यादेशशब्दाद्येतेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तनिषेधमानाभावेन चिंत्योयं वैय
357 र्थ्यइति येषामिति च अयं भावः अणिकर्तृसंज्ञाविषये सूत्रे हृत्वा नतो गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामिति सक
र्मकाणां चेत्स्याद्घर्षणानामेवेति नियमार्थमारम्भोयं नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सकर्मकविषय एव नियमो व्या
ख्येयः एवं सिद्धे अकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालातिरिक्तकर्माभाववतो अकर्मकग्रहणे न ग्रहणार्थं एतच्च सामान्यापे
क्षं ज्ञापकं शास्त्रेषु अकर्मकपदेन देशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यत इत्यादौ भावे लो भवति तदाह देशकालादिभि
न्नमिति असंभवश्च स्वतोऽविवक्षया वेत्यन्यत् यत्र त्रासंता विद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणमिति तन्न भाष्यान्तया
ऽलाभात् तत्र हि अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यं मासमासयति देवदत्तमित्याद्यर्थमित्युक्तेन कर्मा
नच केचित्कालभावाध्वभिकर्मकास्त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्येऽकर्मका इति तस्यायमर्थः किमकर्मकपदे कर्मपदेन
कर्मवदर्थं लक्षयित्वा न विद्यते कर्मवानर्थो येषां धातूनामित्यर्थः उताद्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिं कृत्वा लक्षणया धातुरूप
रत्वं कर्मरहितार्थकानामित्यर्थः नाद्य इत्याह न चेत्यादि तथा चोदाहरणासंभवः अंत्ये तु अविवक्षितकर्मतयोदाहरण राम ३५

नीलुर्जै ३

तादृशार्थकृत्वेप्यातो: सर्वथा द्रव्यकर्माभावात्तद्विवक्षाणां देशुभयोर्व्यभिचार ग्रहणेनेत्यर्थ
विनिगमनाविरहात् २

पा १

संभवति उक्तरीत्या नियमेनोप पपत्ता वत्राकर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्या तत्सामर्थ्यमनसि निधाय हत एवमिति द्वि
चिद्वित्तस्य द्रव्यविषयेइत्यर्थ: तत्सामर्थ्यादत्र शास्त्रे ऽकर्मकपदस्य द्रव्यकर्माभाववदर्थबोधकधातुपरत्वमिति: यदपि
केप्युटेननच केचित्कालभावाध्वभिरकर्मका इतिभाष्यमुपादाय कालादीनाम विवक्षायांतेरकर्मकत्व संभवोस्त्येवेति
पूर्वपक्षं कृत्वा स्वं ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणमन्यथा पचादीनाम विवक्षितकर्मत्वे लादयस्युरित्यत्राहुरित्याहि
नासमाहितं तदसंगतमेव कालादीनाम विवक्षितकर्मकेम्यंकृतपूर्वीत्यादौ भाष्यकृतास्वयंचोक्ते: तस्मान्मदुक्तरीत्यैव व्याख्ये
यम् अतएव लुनातेर्निवृत्तप्रेषणा छिनत्ति लावयतीकेदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मत्वसिद्धि: किंचभाष्यसंमततावे
दृर्थकल्पनेनाकर्मकग्रहणस्योपक्षीणत्वादधिकार्थकल्पनेमानाभाव: किंचात्र साकर्मकपदसामर्थ्येनिशास्त्रीयाकर्म
[redacted]कपदं मात्रे तादृशार्थग्रहणेकर्मकाधिकारे श्रुदृश्यादीनामात्मनेपदविधानासंगति
: सत्रद्वये एवं तयार्थकल्पनं नान्यत्रेत्यत्र वैषम्ये तु नमानं व्याख्यानमपि भाष्यसंमतमेव निर्णायकं नयस्यकस्यचित् एवं
वनलिख्यादिचिंत्यमेवेति दिक् हक्रो: तत्राप्यव पूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात [redacted] विकारा घर्षकरोतेश्चा
कर्मकत्वात गतिबुद्धीत्यनेन प्राप्ते ऽर्थांतरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं अभिवादिद् वदसंदेशवचने चुरादिरभिपूर्व:
इति कृष्ण हृतनाभिवदयति गुरुं देवदत्तोऽभिवादयति गुरुं देवदत्तेनेतिभाष्यविरोधात अभिवादयंत्यं तस्य दृशश्च इति द्वयं तस्य चेति

चद्यान्त्रभिनिविशतेइत्येतद्घटकाभिनिविशिभिसमुदायोनुकरणंतदाधारत्वंचतदपोधारत्वेनबोध्यं ४

भाद्यस्याप्राप्तेद्वितीयस्यज्ञानार्थत्वात्प्राप्तेविधिरयम्‌· अधिशीआधारइत्यनुवर्त्ततेवैकुंठमिति· आश्रयोत्रद्विती
शा.शो. पार्थः तस्यकर्त्त घटितपरंपरयाक्रियायामन्वयः अभिनि अभिनीतिद्वंद्वः अभिनिपूर्वोविशितिमध्यमपदसमा श्लोपी
३५८ सः नेरल्पाच्तरस्यापिपरनिपातकरणमीदृशंसमुदायविवक्षार्थं अतएवसत्वेनिवि श[illegible] तेपेतीतिभाष्यम
358 योगः संगछतेतेदाहइत्येततत्संघातेतिअभिनिवेशश्चाग्रहः सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः वैषयिकश्चायमाधा
रः एवमर्थेबभिनिविष्टानामितिसमर्थस्तत्रस्थभाष्यप्रयोगादस्य कचिदप्रवृत्तिस्तदाहक्वचिन्नेति उपान्वध्याङ्
विकरणलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येतिपरिभाषयावसनिवासेइत्यस्यैवग्रहणंनवसआच्छादनेइत्यस्येत्यभि
८५ प्रेत्याहवसतेरिति अभुक्त्यर्थस्येति· इदमप्यन्वतस्यांग्रहणंतुवृत्त्याव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्सिद्धमतएवक्वाचि
दभुक्त्यर्थयोगेप्युपोष्यरजनीमेकांहरिदिनमुपोषितइत्यादौभवत्येवेत्याहुः कालाध्वनोरित्यनेनात्रद्वितीयेत्यमे
द्विभाष्येतु ग्रामेउपवसतीत्यत्रवसन्‌इत्यध्याहृत्यग्रामेवसन्त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थस्वीकृत्येदंप्रत्याख्यातंउपपादवि
भाष्येतु ग्रामेउपवसतीत्यत्रवसन्‌इत्यध्याहृत्यग्रामेवसन्त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थस्वीकृत्येदंप्रत्याख्यातंउपपादवि
भक्तिमाह उभसर्वतसोरिति उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः उभशब्दस्यशब्दपरत्वात्वृत्तिविषयेपिनायच्‌उभांशोद्ध राम
भशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वंषष्ठ्यर्थः एतेनतिसमितिविभक्तायचःस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्वृत्तिविषयेपूर्वमेवो ३५८

॥५

मत्रं२

त्यत्तौ तत उभयशब्दात्तसे विहित त्वेपि नोभशब्दाद्विधानमित्युभसर्वतसोरित्यपुक्तमित्यपास्तम्. यत्तु मनोरमा

यां प्राचः उभशब्देनो [redacted] भयशब्दो लक्ष्यते. अन्यथा तसो[illegible] संभवादित्याहुः वक्तस्तत्र वृत्तिविषये

पत्र प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितोयस्तास त दंतमस्त्येवेतिपराभूतं तसाध्विवृत्तेः तस्यायंभावः प्राचीनैर्हि उभौसाम्यास्येति

निर्देशेन वृत्तिघटकीभूतेपरत एवायजितिव्याख्यातं एवंचतेषांलक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति यथाचास्य वृत्तिविषयेतरंगता

त्सर्वप्रवृत्तिस्तयोभशब्दे निरूपितं प्रकृतिद्वित्वेनतसोरितिद्वित्वनिर्देशः धिगिति धिक्शब्दयोगेद्वितीयाकार्ये[illegible] सर्वः

प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्व[illegible] त्तत्तस्या लुक् वार्तिके धिगित्यविभक्तिकमिति ग्रंथानामप्ययमेव[illegible] शयः

ए ५ सुस्त्रयमां [illegible] विभक्तिकमित्यर्थात. चानुत्पन्नविभक्तिकमित्यर्थस्तेन धिगुपर्यादिषु त्रिष्वत्रापदानततयाज स्त्राप्रसंगात. गौतं

नायंकस्यचद इतिसूत्रे धकिदित्युदाहरणात्र त्रिषिति उपर्यध्यधसः सामीप्य इतिसूत्रनिर्दिष्टेषित्यर्थः आम्रेडितं

तेष्विति कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः उभयतः कृष्णमिति संबंधोत्रद्वितीयार्थः उपपदविभक्तीनां षष्ठ्यपवादत्वात् कृष्णसंबंधिपार्श्व

दयाभ्यामागतो[illegible] त्यर्थे पंचम्यास्तसिल् धिक्कृष्णेति धिगर्थोनिंदा कृष्णाभक्तसंबंधिनिन्देत्यर्थः धिङ्मूर्ख इत्यत्रतु संबोधनेषे साधनीयार्थौ २

[illegible] न्वयात. धिगयोगाभावेन प्रथमेवएवंचमूर्खसंबोधकं निषिद्धाचरणादिनिंद्यमित्यर्थः [illegible] कारकविभक्ते

त्वा घादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्यपि बोध्यं २

359

धिगिति षष्ठ्यन्तमपि सम्बुध्यन्तं स्वरूपं ... पत्तु ... विलीयस्त्वात्प्रथमासंबो १

तारु

विलीपस्त्वात् धिगर्योगाभावेन प्रथमैव एवं च मत्वे संबो [illegible] धनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वा-
दिति तन्न संबोधनस्य कर्तृकारकत्वाभावात् देवप्रसीदेत्यादौ देवस्यैव कर्तृत्वेपि न कर्तृकारकविभक्तित्वं लभ्यते
तथाहि संबोधनप्रथमार्थस्य त्वमित्यर्थेन सहाभेदे पि शब्दतः क्रियाश्रयत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् तथा कर्तृत्वं दुर्लभं वास्तु — तत्र प्रतीते रू३
क्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहूपप्लवप्रसंगः धिग् देवदत्त विष्णुमित्रः प्रविशतीत्यादौ कर्तृकारकत्वस्योक्तिसंभवा-
भावाच्चेति दिक् उपर्युपरि लोकमिति ० उपर्यादीनां सामीप्ये द्वे स्तः इत्यर्थः उपर्युपरि बुद्धीनामित्यत्रापि बुद्धी-
नामिनाश्रेष्ठानामिति द्वितीयां तमेव बोध्यं प्रश्चाडुपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरंतीत्यर्थः एवं चाम्रेडितांतत्वाभा-
वान्न द्वितीयायश्चाल स्रणप्रतिपदोक्तपरिभाषयोपर्यध्यधस इति सूत्रविहितद्वित्ववतामेव ग्रहणं म- न वीप्सा द्वित्ववता-
म् अतएव सर्वेषामघमल्लानमुपर्युपरि वर्त्तत इत्यादौ न द्वितीया अत्रत्यु उपरीत्यस्यातिशायोर्थो न सामीप्यम् अन्यत्रापि
त्यस्यार्थमाह अभित इति पर्यभिभ्यां चेति तसिलंतस्यापि ग्रहात् तत्रमानाभावाच्च परित इति सर्वत इत्यर्थे अभित इत्यु-
भयत इत्यर्थे इति पर्यभिभ्यां चेत्यत्र भाष्ये तदेकदेशरूपे सर्वस्मिन् उभयत स्मिं द्वितीयार्थस्यात् ...ः हापितः कासीत्य-
त्र हा इत्यस्य मामिति शेषः अहं शोच्य इत्यर्थः ईदृशापितृवियोगात् पितरिति तु कासीत्यनेनैवान्वितं सत्साक्षुः अनुभि- — राम
सिद्धः प्रत्याभिमुख्ये लक्षणं डमेवाभित इति गृहीते प्रतिपदोक्तत्वान्नतसिलंतमिति तत्र परितः शब्दसाहचर्येण तत्र सबोधनविभक्त्यन्तत्वात् यद्यपि तः कोमिलां हा वं शोच्य इत्यर्थः १ — ३५८

प्रत्येकत्वानधिकरणत्वेन संबंध त्वेऽद्वितीया संबंधत्वेन तत्वेनुषंगी स्याहुः ८

तमिति एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कर्मप्रवचनीय इति न तेन गतार्थता अंतरांतरेण अंतरेणोत्पा
वेन साहचर्यादंतरेत्यत्र रावंतमेव। अंतरेत्यत्र तृतीयांतसाहचर्यादंतरेणोत्प तृतीयांतमेव तेन किमनयोरंतरेण ज्ञातेनेति
सिद्धम्। अंतरेण विशेषेणेत्यर्थः साहचर्यं चास्या दृष्टं तथापास्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गोरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टे
तपरमाप्यप्रयोगेस दृशानामेव प्रयोगे सह्यते त्यर्थस्य प्रतिपादनात् एवं चांतराशब्दोंतरेणशब्दं व्ययमेव गृह्यत इति स्या ५
वोध्यं। तस्यैव विशेषणेत यान्वयप्रायर्थवोधकाद्वितीयेत्यर्थः षष्ठ्यपवादत्वात् अंतरा त्वामिति अंतराशब्दो मध्यार्थः अव
धित्वसंबंधो द्वितीयार्थः स च मध्यत्वेनान्वेति तवमम च मध्ये इत्यर्थः यदा त्वंतरा विद्यमानपदार्थसंबंधमात्रं विवक्ष्यते तदा
षष्ठ्येव यथा तव मम चांतरा कमण्डलुरिति तव मम संबंधी कमंडलुर्मध्ये इति हितदर्थः स्पष्टं चेदं हलोनंतरा इति सूत्रे कैयटे
नैमिनि ४ अतएवाधेयवाचकहर्यादिशब्दान्न द्वितीया किंचोभ दृविमं तत्र प्रथमेवं न च युक्तं गृहणं वर्षमिति वाच्यं पृथक् विना नैमिनि ४
नानामिरितिवत्तृतीयांत पाठे लाघवाभावादिति दिक्। अधिकृत्येति [redacted] महासंज्ञाकरणं तन्नर्पतां
० यकर्मशब्देन क्रियानिरूपितः संबंधउच्यते स प्रोच्यते यवच्छिद्यते विशेषव्यवस्थाप्यते नेनेति करणे नीयरित्याहुः कर्मक्रि
यां प्रोक्तवंतः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्त्तर्यनीय स चमत्तेतेन संप्रतिक्रियां न द्योतयंतीति लम्यत इत्यन्ये तदुक्तं

यस्य चान्यसाहित्ये तावद्धित्वं तस्य तन्मात्रे वाचकशब्देनानावधित्व विवक्षा। अतएव षष्ठ्यंतेद्दं तयोरे
वोधित्वेन ... नेण्यः प्रसुतान्य साहित्येनैव तात्वसंभावनाय ५
उविभाषाकृञीत्यंत ३

मा. शो. ३६० 360

क्रियाद्योतकोनायं संबंधस्य न वाचकः नापि क्रियापदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति जयमन्वित्याद्यवनुनोंऽभूयते सुख
मित्याद्य विवक्षितक्रियाकर्म गतविशेषो द्योत्यते अप्रतीतेः क्रियागतविशेषस्यैतस्य कर्मक्रियायाः स्तुपलक्षणं समभिव्याहृत
पदार्थसंबंधिनो न कस्यापि द्योतक इति बोध्यं नापि षष्ठीव संबंधबोधकः द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् तेनापि प्रादेशं विलि
खतीत्यत्र विमाय विलिखतीति विमानक्रियेव क्रियांतरमाक्षिप्य ने कारकविभक्तिप्रसंगात् किंतु जयमन्वित्याद्यौ द्वितीयया
संबंधत्वेन तेन तेन वा रूपेणोपस्थितसंबंधानामत्र लक्ष्यलक्षणभाव एवेति विशेषेवस्यापनं क्रियते क्वचित्संबंधा
भेदकेपि वचनसामर्थ्यात्संज्ञायया क्रियागतविशेषद्योतकत्वे सुः सुजायामिति यथा वा निरर्थकाधिपर्यो निपातसं
ज्ञया समावेश प्रकारः प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे निरूपितः द्योत्य इति अनुनेति कर्तृक पदमध्याहार्यं लक्षण इति भाव
प्रधानं मलक्षणत्वसंबंधद्योतको नु प्रियर्थः अपवाद इति एकशेषस्य द्वंद्वापवादकत्ववदिति भावः क्रियानिरूपि
त संबंध परिच्छेदकत्वे तस्य संबंधेस्य क्रियान्वया क्रियायोगसत्वेन तयोः प्राप्तिरित्यपि कश्चित् तेन जपमनु प्रसिं च
नि२ तीत्यादेः षत्वेन प्रकृतेनो र्गतिर्गतावितिं घातो न जपमन्विति द्वितीयार्थः संबंधो हेतुश्च स च संबंधो लक्ष्यलक्ष
णभावः इत्यस्तु ना द्योत्यते लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् जपज्ञानेन हि वृष्टिर्ज्ञायते यद्यपि हेति राम

३६०